

II. ЈУЖНА СРБИЈА ОД КАРАЂОРЂЕВОГ УСТАНКА ДО ДАНАС

1) НАЦИОНАЛНО БУЂЕЊЕ

ОД МИЛОША И. РАКИЋА

Српска национална свест у Јужној Србији никада није утрнула, те кад је реч о националном буђењу мислимо на време када се та свест у народу Јужне Србије све више и више шири, продубљује, расте и јача да се напослетку искристалише у идеју ослобођења и уједињења са слободном Србијом. То је доба када се, по речима Хермана Вендела, »раја свесна себе диже до нације«.

Од досељења Словена на Балкан па даље у току средњег и новог века, Јужна Србија носи карактер српске земље. Константин Порфирогенит, византиски цар (912—959) и писац, у своме делу *De administrando imperio*, каже да је цар Ираклије (610—641) драговољно населио Србе у Јужној Македонији, у солунском темату. Тако је прва домовина Срба за време досељења на Балкан била Јужна Србија. У тој новој домовини Срби су основали насеље, које се називало по њиховом имену Српчиште.

Бугарска владавина у областима Јужне Србије (IX и X ст.) није оставила никаквих културних споменика, јер су Бугари загладали и управљали њом као освајачи. Бугари нису могли ни асимиловати македонске Словене, пошто су као народ били још пола Монголи пола Словени, док су македонски Словени били чисти Словени, као што су била остала српска племена у Рашкој, Зети, Босни и другим српским крајевима.

Књижевни језик у крајевима данашње Јужне Србије за време бугарске владавине и бугарског »златног века« није био бугарски већ дијалекат македонских Словена, којим су говорили и писали први словенски учитељи Ђирило и Методије.

Неки су у науци тврдили како је Самуилова држава у Македонији (976—1118) наставак бугарске Симеонове државе, ма да је то нова творевина и држава македонских Словена са новим државним устројством и новом династијом. Од пређашње старе бугарске

државе остала је Самуилу само бугарска царска титула, а и та титула нема за Самуилову државу етнографско него само политичко значење. И Самуилов савременик немачки цар Отон I Саксонски, назвао се 962 год. римским царем, па су се тако називали сви немачки цареви, док им ту титулу није укинуо Наполеон I. Због владарске царске титуле нити можемо Немце сматрати Римљанима или Францима, нити пак македонске Словене Бугарима, јер би то била бесмислица. Што важи за Самуилову царску титулу, то важи и за титулу његове Охридске патријаршије.

Самуилово царство македонских Словена које је ослободило данашње области Јужне Србије, прво од бугарске па затим од византиске власти, и ујединило са осталим српским земљама Зетом, Рашком, Босном и једним делом Бугарске, створивши тако велику југословенску државу, није било дуга века. Пало је под ударцима суровог византиског цара Василија II Македонца и области Јужне Србије поново су имале да таворе у византиском ропству до појаве династије Немањића у Рашкој, која је отпочела »систематско уједињавање српских земаља« и ширење српске државе према своме природном току — вардарској долини.

У доба краља Милутина и цара Душана Јужна Србија је средишња област српске државе. Сав сјај и величина српске средњовековне државе били су усредсређени у Јужној Србији. Ту су биле престонице краљева и царева српских, средишта архиепископа и патријараха; сазивања сабора, проглашавање патријаршије и царства, издавање законика. Многобројне владарске задужбине, цркве и манастири, као расадници просвете и културе, и данас су понос Јужне Србије и јасан доказ њене славне српске прошлости. Духовно спајање македонских Словена са српском народношћу извршено је врло брзо, јер их није имало шта да дели од Срба, пошто су били исте крви, језика и осећања.

У многобројним историским споменицима овога доба (Душанов законик, повеље, књижевна дела, титуле владара и тако даље) називају се Јужносрбијанци Србима, а Јужна Србија српском земљом.

Када је у XV stoleћу и последња српска држава престала да дише, физички српски државни живот престао је, али је у души и сећању нашега народа кроз сва stoleћа робовања остала вечито жива слика на државну самосталност и негдашње царство. И у колико се више одмицало од времена царске и државне самосталности а улазило дубље у све теже ропство, то сећање, та слика прошлости, место да постане магловита или избледи, као што је то обично бивало код многих народа, у српскоме народу она је обузела све његово биће и бујна народна машта претстављала је у све лепшим бојама, а народни дух уоквирио у лепе народне песме. Поред српске традиције, српских обичаја, српске славе, Јужна Србија обилује у српским народним песмама. Те народне песме из Јужне Србије по садржини и језику истоветне су са народним песмама из других српских крајева. У њима се опева једино српска прошлост, српски владари и српски јунаци, а о бугарским истори-

ским догађајима нема ни трага. Та раскошна епска народна поезија, ма из ког краја српског, највише прославља Јужну Србију, јер све оно што претставља средњевековну српску државу, њен успон и сјај, стварало се и развијало у границама данашње Јужне Србије.

Обнављање Пећке патријаршије 1557 год. било је у националном погледу, у погледу очувања и јачања српске националне свести, од великог значаја. Она је у неку руку за духовни и политички живот српског народа — јер се српски народ у доба ропства нашао под окриљем свога црквенога поглавара патријарха »од Сент-Андреје до Дрима и Велеса, од Јадранског Мора до Арада и Ердеља — продужење српске средњевековне државе са свим њеним националним задацима. Највећи свој благотворни утицај вршила је Пећка патријаршија у Јужној Србији. Цела данашња Јужна Србија, сем Охрида, Битоља, Прилепа, Кавадара и Струмице, који су били под влашћу Охридске архиепископије, потпадала је под јурисдикцију Пећке патријаршије. Само седиште Пећке патријаршије налазило се у Јужној Србији, па је, природно, православни национални утицај ту био најјачи. Тада се народ Јужне Србије осећао и живео као за Душанова царства. »Све што је било око њега било је српско: свештенство, књижевност, језик, служба Божја, цркве у којима је народ улазио и за које је знао да су одиста српске«. (П. Поповић). Та црквена и национална заједница народа Јужне Србије са северном Србијом, Босном, Херцеговином, Далмацијом, Сремом, Славонијом, једним делом Хрватске, Барањом, Бачком и Банатом, која је трајала више од две стотине година, пробудила је и запојила народ Јужне Србије чистим српским духом и српским осећањем. То се српско осећање мало помутило тек за време Егзархата, под утицајем његових махинација, злочина, убистава и претњи са камом у руци. Али су се само појединци слаби духом, једна незнатна мањина, одрекли српског имена; народ пак у маси остао је српски, иако је ту своју отпорност плаћао животом.

Док је српска национална свест кроз народну цркву, народну песму и традицију живела и челичила наш народ да истраје у вишестолетном мукотрпном ропству, припремајући га за борбу ослобођења и уједињења, бугарски народ и бугарска национална свест спавали су дубоким сном. И за највећег страдања свог наш народ у Србији, Јужној Србији, Црној Гори, Босни и осталим крајевима није престао мислити на своје ослобођење од Турака. Све акције које су чињене у томе правцу налазиле су одјека у нашем народу, али Бугаре нису могле да пробуде. *Док је ослобођење српскога народа произишло из сопствене његове снаге, Бугаре из њиховог националног мртвила и ројства морали су да буде и ослобођавају други.*

Када се у другој половини XVI столећа идеја о заједничкој акцији хришћанских држава за протеривање Турака из Европе ваљала са запада на исток, Шпанија, Папска курија, Млеци и Аустрија развили су преко својих агената међу балканским народима

живу акцију за устанак противу Турака. Нарочито се за ову борбу ватрено заложиио папа Климент VIII. Папска курија била је добро информисана о народима на Балкану. То се види из папине инструкције хрватском опату Александру Комуловићу, кога је слао у мисију у горе поменутом циљу. У тој инструкцији папа нарочито истиче да су Срби храбри, а да њихови суседи (према Тракији) Бугари нису за борбу. Ова акција запада успела је да крајем XVI и почетком XVII столећа изазове врења, покрете и устанке на Балкану, који су често узимали озбиљне размере, нарочито у оним крајевима где су Срби живели. Устанку Срба у Банату 1594 год. придружује се одмах Јужна Србија устанком у Пећи. И један и други устанак били су угушени од Турака, услед неспремности устаника и услед тога што обећана помоћ са запада није дошла. Разочарење српскога народа да ће се помоћу запада ослободити било је велико. Своја горка разочарења савременици бележе по књигама и старим рукописима. Тако један јужносрбијански калуђер манастира Трескавца, код Прилепа, бележи на окрајку хрисовуље цара Душана свој бол, своје психичко стање и српско осећање речима: »О благоверни царе Стефане, где си сада!«

Пошто су престале све везе са западом, српски народ обраћа своје погледе истовременој и истокрвној Русији, која је по ослобођењу од татарског ропства постала велика сила. Многа изасланства из Јужне Србије одлазе у Русију у циљу да траже помоћи за обнављање цркава и манастира. Та многобројна изасланства на челу са митрополитима из Кратова, Скопља, Охрида и других места Јужне Србије, истичу са поносом да су српска и да долазе из српске земље. Тако се и скопски митрополит Симеон, приликом бављења у Русији 1641 год. потписује: »Српске земље Симеон митрополит.« Услед све горег стања под Турцима, из свих српских земаља под турском влашћу почиње емигрирање српског народа у слободне хришћанске земље. »Ма куда одлазили, Јужносрбијанци се свуда јављају као Срби, а то је драгоцен прилог за српски национални карактер Јужне Србије« (Тих. Ђорђевић).

Праву пустош направила је у Јужној Србији сеоба под Арсенијем Чарнојевићем 1690 год. Сви који су иоле могли иселили су се са аустриском војском. Само у Будиму у ово време налазимо Скопљанце, Солунце, Прилепчане и Кратовце. Види се да није било места у аустриским земљама које нису населили избегли Јужносрбијанци, јер све крајеве у Јужној Србији захватио је талас сеобе. Ипак било је и таквих Јужносрбијанаца који су остали у Јужној Србији да бране своју земљу. Војвода Карпош, »краљ од Куманова«, који је од цара Леополда I због јуначке борбе са Турцима уз аустриску војску добио кнежевски шешир, дивовски је давао отпора Турцима у утврђеном Куманову, док та ови нису жива ухватили и у Скопљу ставили на колац. Међу Србима емигрантима у Аустрији одмах се истичу Јужносрбијанци и долазе на високе положаје као поглавари и вође целог српског народа. Када је из аустриских политичких разлога затворен гроф Ђорђе Бранковић, сви Срби у Аустрији изабрали су за свога вођу Битољча-

нина Јована Манастиерлију. Цар Леополд I потврдио је 11 априла 1691 год. Манастиерлији положај подвојводе српскога народа. Радом и пожртвованошћу за свој српски народ Јужносрбијанац Манастиерлија посведочио је да је био достојан избора високога положаја да управља судбином српскога народа.

У последњем аустро-турском рату противу Турске, који се завршио свиштовским миром 1791 год., Русија и Аустрија трудиле су се да придобију што више балканских хришћана да се боре на њиховој страни против Турака. У том смислу је Аустрија обасипала све крајеве српске прокламацијама, позивајући их на устанак и у своју војску. Као и остали крајеви српски, Јужна Србија није остала равнодушна према овим позивима. У војсци аустриског војсковође Лаудана, чији су знатан део сачињавали Срби фрајкорци, видимо читаву групу Срба фрајкораца родом из Јужне Србије. Њих хвале као храбре и неустрашиве борце. Нарочито се истичу: Петар Новаковић-Чардаклија, доцније у првом устанку један од најсјајнијих Карађорђевић војвода, Јован Новаковић, Никола Делићорђевић, Милош Рајевић, Трипун Танасевић, Арса Андрић, Влајко Стојковић и други.

Када је почетком XIX столећа у Шумадији »земан дош'о ваља војевати« Јужносрбијанци се нису двоумили. Читав низ бораца из Јужне Србије »припасаше свијетло оружје« да учествују у ослобођењу Србије и да крвљу својом отворе »слободну епоху нове српске историје« (Тих. Ђорђевић). Они су у дубини свога бића осетили да се само ослобођењем Србије рађа слобода и њиховој родној грудии. Листа имена ових Јужносрбијанаца је велика. Довољно је споменути најважније, па да се види колико је била висока национална свест и колико је било јако српско осећање у народу Јужне Србије.

Антоније Ристић-Пљакић, Карађорђев војвода и зет, родом је из Приштине. Позната српска породица Пљакића и данас постоји у Приштини. По једној верзији, ако је веровати томе, цинцарског је порекла. Познат је био пок. Мане сајција Пљакић, један од најугледнијих Приштеваца за време Турака и после ослобођења. Живо је учествовао у свим националним акцијама за време Турака. Краљ Александар Обреновић познавао га је лично и позивао га више пута у Београд да му повери врло важне мисије. У породици покојног Манета жива је традиција о славном претку Антонију, који је прешао у Србију за време устанка, постао војвода и ородио се са Карађорђем. Карађорђе је своју кћер Саву удао за свога војводу Антонија Пљакића. Сава је умрла 1847 год., а у браку са Антонијем је имала троје деце: Косту (бившег ађутанта кнеза Александра Карађорђевића, а после апелационог судију), Аћима и Марију. Маријини потомци и сада живе у Београду.

Чолак-Анђа Симоновић, Призренац из породице Мицића. Због храбрости и заслуга Карађорђе га је поставио за војводу. Са Карађорђем је био у емиграцији, а после се вратио у Србију и био у Чачку члан Окружног суда.

Крагуј и Петар Андрејевићи-Игуманови родом су из Призрена. Рођена браћа Симе Андрејевића-Игуманова, народног добротвора и оснивача Призренске богословије. Као и њихов отац Андреја, који је све своје богатство утрошио купујући муницију устаницима, и они су ступили у редове устаника. У првом устанку Крагуј је био капетан, а и Петар се одликовао. Заједно са Карађорђем прешли су у Русију, па се доцније вратили у Србију. Петар је за време кнеза Александра Карађорђевића био управник двора у Тополи.

Јанко Поповић, Охриђанин. Чим је плануо Карађорђев устанак пришао му је одмах. Одликујући се храброшћу и пожртвовањем у борбама на Мишару, Београду и Бељини стиче војводски чин.

Мица Брка-Крајевић, родом из села Маврова, горњополошког среза. Храбар јунак погинуо је 1813 године, уз јуначког старешину Хајдук Вељка.

Марко Крстић, родом из Белице. Био је непосредно под Карађорђевом командом и од Карађорђа произведен за војводу. У другом устанку био је један од најважнијих војсковођа Милоша Обреновића.

Ђорђе Загла, родом из Блага. У првом устанку био је војнички старешина под командом војводе Вујице Вуличевића. Храбар и »неустрашими Конда«, који јуриша на београдске бедеме. Рањаван је у бојевима неколико пута и то врло опасно.

Врејша Коларац Јужносрбијанац, али се не зна место одакле је. Због свога јунаштва које је показао у Мачви 1806 год., постао је војвода.

Вуча Жикић, из села Маврова, познат је и славан поред јунаштва као и оснивалац шанца Делиграда, који је одбијао многе турске војске преполовљене или потпуно уништене. При одбрани Делиграда 1807 год. Жикић погибе, али његов Делиград остаде да и даље штити Карађорђеву Србију од турских упада са југа.

Поред Јужносрбијанаца, који су својом крвљу и животима са Шумадинцима и саплеменицима из других српских крајева стварали и изграђивали слободну Србију, видимо и у првом и у другом устанку Јужносрбијанце који се стављају у службу ослободилачке акције као дипломате, духовна лица, имућни и писмени људи, те својим великим искуством, материјалном и моралном помоћи помажу ослобођење и јачање Србије. Њихов удео у раду на општем делу ослобођења није мањи од оних који су крв своју лили и животе своје полагали.

Петар Ичко, родом из Катранице. Најпознатији Јужносрбијанац у историји ослобођења Србије; он је »један од главних организатора првог устанка«. Мир који је Porta склопила са њим, депутатом српских устаника, а који је требао да осигура Карађорђевој Србији тековине стечене борбом и победама 1805 и 1806 год., прозват је по његовом имену. Нажалост, Ичков мир није ступио у живот, јер су га Срби одбацили ступивши у савез са Русима у рату против Турске. Несрећне последице тога добро су познате. Да се остало при Ичковом миру политичка културна и уставна исто-

рија Србије изгледала би друкчије. Избегла би се несрећна 1813 год. Постепено би Србија, под Карађорђем и његовим наследницима (Ичков мир одређује наследног баш-кнеза), а под окриљем Европе, која је изграђивала нова права хришћана у Турској, добила своју самосталност. Били бисмо поштеђени оног, по културни и политички напредак Србије, фамозног супарништва двеју српских династија, које је насилним путем отерало у смрт три српска владара за непун један век. И наше национално питање у Јужној Србији у XIX ст. било би у далеко бољем положају.

Пећар Новаковић-Чардаклија родом је из села Леунова, горњополошког среза. Чим је дознао за устанак одриче се аустриске официрске пензије и са братом Јованом, исто тако пензионисаним аустриским официром, прелази у Србију да се стави у службу устаника. Он је први сугерирао устаницима идеју да траже помоћ и заштиту од Русије. Био је на челу многих устаничких депутација (руском цару у Петроград, Султану у Цариград, генералу Михелсону у Букурешт), које су само умешношћу и заслугом Чардаклијином успешно свршавале своје задатке.

Димитрије Ђорђевић, Јужносрбијанац. Не зна се из ког је места. У другом устанку био је борац, а затим код кнеза Милоша тумач, писар, благајник, посланик у депутацијама и обор-кнез нахије јагодинске. Кнез Милош је толико ценио његово родољубље да га је сматрао као члана своје породице. Натпис над његовим гробом гласи: »Муж за отечество српско заслужан«.

Досићије Новаковић, родом је из села Дабнице код Прилепа. Као калуђер побегао је из свог родног места у ослобођену Србију. Неуморно је радио са кнезом Милошем да Србија добије и оних шест нахија, које је имала Карађорђева Србија. Када је то постигнуто постао је први владика новоослобођених крајева. Стекао је велику народну љубав, јер је сав живот посветио српству. На са мрти је замолио да се не сахрањује као епископ у цркви него на гробљу: »С народом сам живео, с народом хоћу да сам у гробу«.

Поред поменутих, Јужна Србија учествовала је са још многобројним синовима у првом и у другом устанку, за чија се имена зна и не зна. Нарочито је велики број ових последњих, безимених јунака, који су учествовали у борбама под Карађорђем и кнезом Милошем као прости борци, а по ослобођењу Србије, у колико је остало живих, вратили су се у своје радње у Београд и у друга места Србије, да, сад у слободи, обављају своје печалбарске послове. То потврђује и једна песма из Јужне Србије, у којој се каже да се, због мноштво погинулих Македонаца у борбама у Шумадији, Македонија у црно завела, да су им жене постале »црне кукавице«, да мајке »црне крпе носат«, а да сестре »неплетене одат«.

Да се у Јужној Србији очува српска национална свест и изазове национално буђење допринеле су много трговачке везе Јужне Србије са Србијом, Босном и другим српским крајевима у XIX столећу. Преко Босне, Јужна Србија стоји у вези са културним западом. То истиче у своме Дечанском првенцу (1852) Геденон Јуришић, јеромонах манастира Дечана, пишући како се скопски трговци

мешају са европским људима. Јеромонах Јуришић, на путу кроз Јужну Србију, пре Скопља посетио је Тетово. Видевши високу српску националну свест Тетоваца, одушевљено кличе да је Тетово понос српства, а Тетовце назива »обрасцом своје народности«.

Велики босански трговци деценијама воде трговину са Јужном Србијом, а многи се у њој настањују да стално живе. Активни и предузимљиви, са јасним и одређеним националним осећањем, они врше велики утицај на трговце у Јужној Србији. Највећи скопски трговци у првој половини XIX столећа били су браћа Поповићи. Ова трговачка кућа била је грчка, али су услед трговања са Босном у трговини грчки језик заменили српским. У тефтерима и фактурама јужносрбијанских трговаца из XIX столећа које сам проучио, тај сам утицај стално запажао у речима, изразима, начину вођења трговачке преписке, тону и опхођењу у трговању. Колико су братске везе између Јужносрбијанаца и Босанаца биле јаке несумњив је доказ једна позивница »Сарајевско Православног Општества« од 14 јуна 1872 године, којом се позива Јарга Хаџи-Ђорђевић—Ћамиловић, трговац у Вучитрну, да буде учесник њихове духовне радости, приликом освећења нове цркве храма Рождества Пресвете Богородице, којој је ударен темељ 1863 год. а освећује се у име Божије и у здравље премилостивог Султана, и са благословом новодошавшег сарајевског босанског митрополита г. Пајсија на дан Св. пророка Илије, 20 јулија 1872 год.

Јарга Ћамиловић са својим стрицем Арсом Ћамиловићем трговао је са Сарајевом још од средине XIX столећа. Јарга је много радио за нашу националну ствар у Јужној Србији. Он је толико одушевљено причао о својим одласцима у Сарајево да је постао пословичан, те се и данас у Вучитрну, ономе ко много хвали нешто или прича о нечему, каже: »Не причај, богати, толико много као Јарга за Сарајево«.

Кнез Милош, кнез Александар Карађорђевић, српски министри и други истакнути људи помагали су Јужну Србију својим богатим прилозима у новцу, школским и црквеним књигама, слањем звона за поједине манастире (Леснову, св. Јовану Бигорском, Трескавцу) итд.

И Босанци у овом патриотском и националном раду нису изостајали иза Србијанаца. Хаџи-Ђока Микић—Ћамиловић, отац Јарге Ћамиловића, био је епитроп вучитрнске цркве од 1866—1872 год. У своме црквеном тефтеру, где је бележио приходе и расходе црквене, записао је: »На 1868 год. месец ферфуар примисмо дар од Сараеве књиге и хаљине. Прво 1 одежа црна стофа (стофа—брокат), 1 истихар бели проткан печатом, 1 наруквице стофе жуте, 1 петрахил стофа свилна, 1 појас од алаце, 1 евангелие мало црквене кадиџ, 1 триод средње сорте, 1 псалтир велики полустав, 1 апостол, 1 пенди костар средње сорте, 1 типик велики, 1 требник, мали, 1 молебна пенији, 1 ирмилогија, 1 служебник мали, 1 општак мале, 1 минеја празнична, 1 часлов мали. Свега 18 комата«.

1867 год. забележен је у истом тефтеру један црквени издатак: ... »Дадо за еднога Сарајлију гроша три«. Изгледа да је овај Сарајлија био у вучитрнском затвору, јер се у тај издатак бележи

и помоћ црквена за тројицу Србијанаца, које »Турци уватише јунија 14 1867« и »бацише у апсану«. Вероватно да су ови Србијанци били кнез Михаилови људи који су крстарили по Јужној Србији припремајући народ »за отсудни час«.

Развитком трговачких веза Јужне Србије са Србијом и Босном у XIX столећу омогућен је јачи прилив учитеља из кнежевине Србије, Војводине, Босне и других српских крајева у Јужну Србију и рад на просвети, а са просветом се упоредо остваривао национални и политички препорођај јужних српских крајева. Од тридесетих до седамдесетих година XIX столећа дошло је у Јужну Србију око стотину ових учитеља. Већина њих је била одличне стручне спреме, а Јован П. Нешковић, родом из Пеште, учитељ у Велесу од 1857—1860 год. имао је филозофски факултет.

Ови просветни радници дошли су у Јужну Србију »по својој личној иницијативи и својим националним осећањима« (Јов. Хаџи Васиљевић). »Старовремске« даскале стали су постепено потискивати »нови« учитељи, од којих је већина била васпитана у духу »Уједињене омладине српске«. Тај свој дух, то своје национално одушевљење, са модерном наставом и српским уџбеницима, преносили су овамо на југ. Њихов рад на просвећивању нашега живља на југу и њихова борба противу денационалисања нашега народа у Јужној Србији од огромног су значаја за наш национални препорођај у XIX столећу. У овоме послу неки су од њих били прави национални борци (Никола Мусулин, Милан Ковачевић и др.). Нису тек случајно Вучитрнци своју ново подигнуту цркву осветили на дан св. Саве 14 јануара 1834 године, кад знамо да су учитељи први почели ширити по Јужној Србији култ и прославу св. Саве као школске славе и народног празника. Кнежевина Србија почела је да прославља св. Саву од 1823 год., а Вучитрнци већ 1834 год., јер све оно што се дешавало у Србији налазило је одмах одјека у Јужној Србији.

Дела ових учитеља наставила је Призренска богословија, коју је основао велики народни добротвор Призренац Сима А. Игуманов. Све оно што је до тада урађено за просветни, културни и национални препорођај Јужне Србије крунисао је Јужносрбијанац Игуманов оснивањем Призренске богословије »као једног од првих расадника науке и просвећености, одакле су поникли многи јерарси наше цркве, многи наставници средњих школа и толики кадар свесних самопожртвованих националних радника, свештеника и учитеља, међу којима су многи животе положили за националне идеале« (Ст. Димитријевић).

Јужна Србија није остала равнодушна према догађајима у Европи бурне 1848 године, нарочито онима који су се дешавали у српству. Родољубље које је налагало Србима у Кнежевини Србији да помогну прекосавске Србе у борби са Мађарима, захватило је и Јужносрбијанце. Млади вучитрнски свештеник Данче Фртунић, доцније прозвани Хаџи-Поп, прикупља добровољце по Јужној Србији и шаље их на Србобран да се са добровољцима из Србије, под Стеваном Книћанином и Србима из Војводине, боре против Мађара.

Међу добровољцима из Јужне Србије најпознатији су били: Милутин Божовић из Колашина, Стева Башћар из Колашина и Радојко Краговић из Кобиље Главе, среза митровачког.

Војни суд у Приштини, који је у времену од 1879—1883 год. осудио две стотине четрдесет и једног Јужносрбијанца као »бунтовнике« за »велеиздају«, осудио је 10 јануара 1882 године и попа Данчета Фртунића на 101 годину робије. Поп Данче провео је на робији у Солуну и Родосу девет година.

Путем школе Бугари су покушавали да у македонско наречје, које је по свим својим особинама дијалекат српскохрватског језика, унесу своје језичне особине. Како су се томе одупирали национално свесни Јужносрбијанци, најбоље нам илуструје један допис из Скопља из године 1865 београдском листу Напретку (бр. 66): »Уз сву муку нашу са Турцима и Арнаутима имамо белаја и са нашим учитељем. Тај би хтео у силу Бога да од нас Скопљана начини Бугаре, па у школу децу нам учи да говоре рђаво и да кваре сам српски језик«.

Којим су језиком Јужносрбијанци говорили и писали најречитији је доказ, поред других многобројних до сада познатих чињеница, и признаница зографа Блажа из села Тресонче из 1871 год., за рад на живопису вучитрнске цркве.

Признаница на: 1871

нагроша 7750 исловомъ седомъ хилада иседомъ стотине
ипедесетъ кое приѣмхъ ѿдолъ иписани ѿепитропа ха кока
замою радъ изобразение цркве сѣаго пророка илне за
кое немамо ница помеѣс нама алацакъ верецкъ того
ради дакамъ сию признаніѣ нито итакѣ веѣкъ имамъ
щоготъ дарадимъ щцркве затѣсе потъписѣкамъ доле
азъ Блажо зограѣ ѿ село тресанче диевали

месеца иѣнна 22

Ратови Србије и Црне Горе, па затим Русије против Турске 1876—1878 год., били су за народ Јужне Србије сигнал за борбу и ослобођење. У српску војску ступају читави одреди Јужносрбијанаца у жељи да и они са браћом из слободне Србије учествују у ослобођењу својих крајева. Они су сачињавали нарочите добровољачке одреде, који су били толико наелектрисани борбом да су, и кад је примирје па затим мир закључен између Србије и Турске, настављали сами герилску борбу са Турцима, и српску заставу, која је високо лепршала пред усташким четама, преносили далеко преко демаркационе линије.

Пред берлински конгрес букнуо је устанак у Кумановској и Кривопаланачкој кази. Берлинском конгресу, који је мењао решења у Сан-Стефану, било је довољно јасно да је овај устанак израз тежње народа Јужне Србије не само за слободом него и неодељивом жељом за уједињење са Србијом. Те своје жеље, те своје

вапијуће гласове устаници су са претставницима Скопске, Тетовске, Дебарске, Кичевске, Прилепске, Кратовске, Кочанске, Штипске, Велешке, Криворечке и околних нахија и писмено изложили, упутивши берлинском конгресу, кнезу Милану и руском цару више молби за присаједињење са Србијом. Молба која је написана 10 маја 1878 год. за српског кнеза гласи:

»Ваша Светлост Премилостиви Господару,

Пре неког времена наше градске чорбације, које су нас, заједно са Турцима од Косова до данас арали и глобили, пустише међу нас гласнике своје да нам јаве да ћемо потпасти под Блгаре и блгарску државу. Ми смо сви, Светли Господару, у нахијама: Скопској, Тетовској, Дебарској, Кичевској, Штипској, Кочанској и Кратовској прави чисти Срби од памтивека, и земља је наша права и чиста Стара Србија, што сведоче једини и чисти српски споменици, којима су пуна наша места, наше планине и шуме, (ређају се поименце цркве и манастири у тим нахијама). С тога ти, Светли Господару, шаљемо од наше стране пуномоћнике..... колено приклоно молимо Вашу Светлост, нашег Светлог краља да нас присаједини нашој светлој мајци Србији, те да се и ми једном ослободимо ропства и постанемо људи и корисни чланови европских народа, а не да само тешко турско ропство заменимо још горим и црним -- блгарским, које ће нам теже, горе и несносније бити од досадашњег турског, и које ће нас приморати, и да сву нашу чељад покољемо или да свету нашу земљу напустимо, наше свете цркве и гробља, и све што нам је мило и драго да напустимо, што неће бити корисно ни за Европу, а камоли за наш народ«.

На овој молби било је сто седамдесет потписа и четрдесет четири печата.

Колика је била јака српска национална мисао и српски осећај Јужносрбијанаца у доба санстефанског мира и берлинског конгреса најочитије казују ове молбе упућене српском кнезу, руском цару и берлинском конгресу. Али се жеље Јужне Србије изложене у овим молбама могле да остваре тек пре двадесет и пет година, када је од свих савезничких војски у балканском рату једино српска победоносна војска ослободила Јужну Србију и остварила идеале Јужносрбијанаца: сједињење са слободном Србијом.

После српско-турских ратова (1876—1878) Турци су према Србима у Јужној Србији били све свирепији. Због оваквог турског терора према незаштићеној раји многи су се одметали у гору, бежали преко границе у Србију и отуд наоружани упадали у своје крајеве да се свете Турцима. Најзад је, 14 октобра 1880 године, букнуо устанак у кичевско-поречком крају познат под именом »брсјачка буна«. Устанак је трајао и под српском заставом победоносно одољевао Турцима више од годину дана на челу са вођама: Илијом Делијом, Мишком Крстићем, доцнијим војводом и доајеном наших четника, Ристом Костадиновићем и Анђелком Танајевићем, које је јужносрбијанска песма оцevalа као »силне Србе«.

У Поречу се 1903—1904 године организовала прва чета српских четника састављена од храбрих Срба Поречана под вођством старог војводе Миџка Крстића. Овим почиње наша четничка акција у Јужној Србији, која је »јуначким подвизима и херојским жртвама била први весник срећнијих дана по српство а потом југословенство« (Ал. Јовановић-Коџа).

У светском рату, који је донео Србији борбу са Аустроугарском за ослобођење и уједињење целог југословенског народа, које је остварено 1 децембра 1918 године, Јужносрбијанци су доказали да су достојни огромних жртава ослободилачке Србије поднетих за њихово ослобођење у балканском рату.

На дан 15/28 децембра 1914 године пошто је војска генерала Поћорека разбијена, побеђена и истерана из земље, врховни командант српске војске регент Александар упутио је својој војсци ову прокламацију:

»Јунаци!

Ја сам поносит да објавим да на земљишу Краљевине Србије нема непријатеља. Изагнали смо га кржаве главе.

У том свечаном тренутку кад се на поноситом српском Београду вије понова победоносна српска застава, Ја хоћу пре свега да испуним један дуг захвалности.

У редовима нашим раме уз раме с вама, ратују у овом трећем рату и браћа наша коју од Турака ослободисмо. Ви сте сведоци њиховог јунаштва, њихове љубави према Отаџбини. Косовци и Вардарци, Жеглиговци и Брегалничани, Битољци и Поречани показали су се достојни своје браће Шумадинаца и Дунаваца, Подринаца и Мораваца, Тимочана и Ужичана. Показали су се достојни потомци јунака Милутинових и Душанових што некад далеко пронеше славу српског имена и оружја.

Ја хоћу да им дам видан знак признања Отаџбине. Пред овако несумњивим доказом свога великог пожртвовања и пред тако јуначки проливеом крвљу за своју Србију; пред таквим стварним доказом вршења своје најтеже грађанске дужности и то са таквим одушевљењем Ја објављујем њихово право на све политичке и уставне тековине ослободитељске Србије. Прва редовна Народна скупштина по закључењу мира решиће све потребне мере те да то потпуно и у живот уведе.

После пада у Бугарској сељачке владе Александра Стамболиског (1923), једног од највећих поборника југословенског интегралног јединства, и његовог зверског убиства од стране »Македонствујушких«, који му нису могли опростити што је напустио лажне бугарске аспирације на српску Јужну Србију, »Македонствујушци« су се вратили на свој стари, омиљени начин комитске акције у Јужној Србији да би тиме поново покренули »македонско питање« и обратили пажњу Европе и Друштва народа. Шеф овог терористичког покрета Тодор Александров помаган је и подржаван са целом овом терористичком организацијом од владе професора Цанкова, противника бугарско-српског пријатељства и братства.

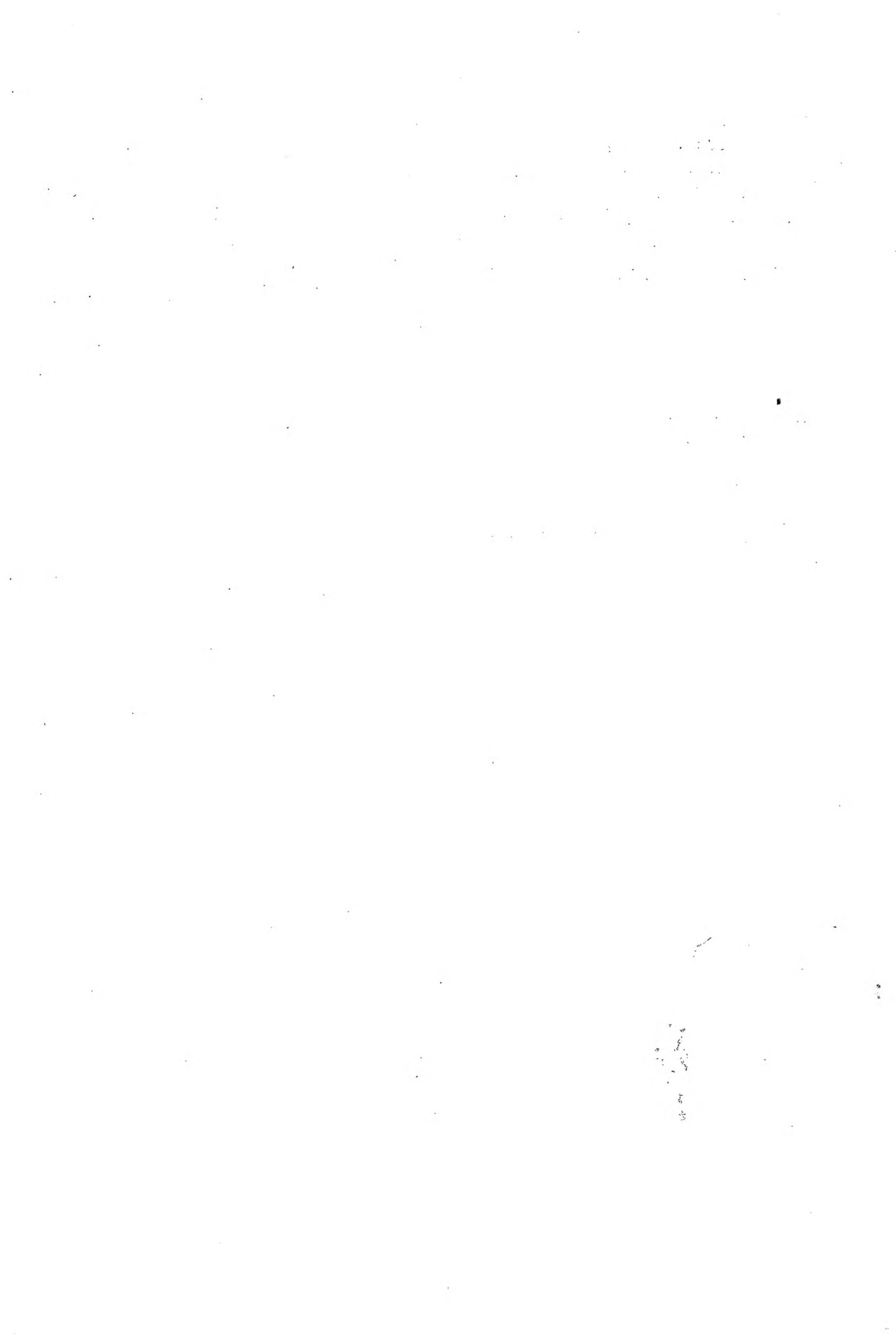
Опет су почеле да раде по Јужној Србији бугарске комитске каме и праште бомбе проливајући невину крв јужносрбијанског становништва. Међу многим жртвама тог бугарског злочиначког рада јесу и три заслужна национална радника Јужне Србије: Спасоје Х. Поповић, уредник »Јужне звезде« убијен у Битољу (1925), генерал Михајло Ковачевић, убијен у Штипу (1927), и Велимир Прелић, правни референт жупаније, убијен у Скопљу (1928).

Али је и томе злочиначком раду Тодора Александрова и другова у Јужној Србији убрзо дошао крај. Бугарским комитама супротставља се добро наоружана и организована народна милиција, састављена добровољно од сељака и грађана Јужне Србије. Они су за кратко време, жртвујући и своје животе у борби са бугарским комитама, очистили своју драгу Јужну Србију од ових разбојничких банди и уништили им сваки траг у Јужној Србији. Тако су Јужносрбијанци, поред безброј пута кроз своју српску прошлост, још једном посведочили пред југословенским народом и целим културним светом, да су по својем дубоком уверењу и националном осећању само Срби, а да су бугарска права на Јужну Србију и »македонско питање« само једна фикција.

ЛИТЕРАТУРА

Тих. Р. Ђорђевић, Македонија. Београд 1929; Др. Јов. Х. Васиљевић, Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку. Београд 1928; Петар Костић, Просветно-културни живот православних Срба у Призрену etc. Скопље 1933; Др. Јов. Х. Васиљевић, Покрет Срба и Бугара у Турској после српско-турских ратова 1876—1878 (Братство XII и XIII); Др. Јов. Х. Васиљевић, Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој Кази у 1878 години (Братство XI); Др. В. Ђерић, О српском имену у Старој Србији и Македонији, Београд 1924; Павле Поповић, Српска Македонија (Братство XV); Др. В. Ђоровић, Велика Србија 1924; Др. В. Ђоровић, Јужна Србија у нашој култури, Београд 1928; Х. Вендел, Борба Југословена за слободу и јединство. Београд; Ст. Станојевић, Историја српског народа. Београд 1910; Л. Арсенијевић, —Баталака, Историја српског устанка (I) Београд 1899; Иречек—Радоњић, Историја Срба (I). Београд 1922; Др. Јов. Х. Васиљевић, Скопска индустрија и трговина etc. Београд 1923; Дечански Првенац, Нови Сад, 1852; М. Ђ. Милићевић, Поменик знаменитих људи etc.; Др. В. Поповић, Источно питање, Београд 1928; Ђурђе Јеленић, Нова Србија и Југославија. Београд 1923; Др. Г. Јакшић, Европа и васкрс Србије; Ст. Станојевић, Народна енциклопедија (I—IV); Ал. Јовановић-Коџа, Војвода Мицко. Скопље 1930.

При обради овог рада, поред горње литературе, писац је употребио и досад необјављене и непознате писане податке, које је прикупио у Јужној Србији.

2) СРПСКЕ ШКОЛЕ ПОД ТУРЦИМА

ОД АЛ. ЈОВАНОВИЋА

Наша просвета у ропству под Турцима је непосредан наставак просвете из доба наше средњевековне државе. Она је у тесној међусобној вези са економским стањем у појединим областима и са политичким менама кроз које је српски народ јужних предела пролазио.

У њеном временском развоју јасно се издвајају три периода: период наших старих средњевековних школа, период модернизација и период модерних школа.

А. НАШЕ СТАРЕ ШКОЛЕ

У средњем веку је средиште духовног живота била вера. Она је, сем личног и државног живота, обухватала готово сву свест човека. У нашој старој држави носиоци просвете били су првенствено калуђери и свештеници, а места у којима се она неговала и унапређивала били су манастири. Заснована на потребама вере, школа је првенствено служила цркви. Ко је хтео постати писмен морао је ићи на школовање у манастир. Отуда велико старање наших владалаца око подизања манастира у свима пределима нашег народа. Оно што су данас средње школе и факултети, у средњем веку су то били манастири. Тако су у току времена поступно изашли на глас својом просветом ови наши манастири: у Метохији Високи Дечани; на Косову Грачаница; у Горњој Морави Прохор Пчињски; у Жеглигову Матејич; у Скопској области више њих као Нерешки, Марков, Побушки и др.; у Пологу Лешак; у Дебру Св. Јован Бигорски; у Охридској Св. Наум; у Кичевској Св. Пречиста; у Битољској Буковски, Крстофорски, Лисолајски и др.; у Прилепској Трескавац, Слеччански, Зрзански; у Велешкој Св. Димитрије; у Брегалничкој Лесновски; у Криворечкој Св. Јоаким Сарандопорски; и у Св. Гори Хиландар и Зограф.

У варошким школама у прво доба учитељи су били свештеници а потом и белци. Ове школе давале су писменост потребну за практични, трговачки и занатски живот.

Најезда Турака затекла је нашу просвету на овом, доста високом, ступњу. Она је нашу просвету на том ступњу пресекла, не

давши јој више могућности да се развија. На том ступњу она је код нас остала врло дуго, све до половине XIX века, а овде-онде и до пред крај истог столећа.

За време средњевековне српске и бугарске државе, српска и бугарска књижевност биле су исте, заједничке, са неким ситним — незнатним — разликама. После пропасти своје државе (1393), Бугари су прошли врло зло. Једновремено са губитком политичке, они су изгубили и своју духовну слободу. Турска је укинула њихову народну цркву — Трновску патријаршију, а администрацију њене области предала је Грчкој — Цариградској патријаршији. Фанариоти су протерали све учене бугарске калуђере и довели Грке у све бугарске манастире и школе. Остављена без своје просвете готово пуних пет векова, бугарска национална свест се гасила и најзад се потпуно угасила. Бугари су се изгубили не само за остали свет него и за себе саме. Вековима понижавани од Грка, они су се стидели свог народног имена и, походећи грчке школе, издавали су се за Грке. У речнику словенских језика, који је 1791 издала руска царица Катарина II, нема нигде имена *Бугарин*. По једној неиздатој француској статистици испочетка XIX в. од Београда до Солуна и од Дrame до Охрида зна се само за Србе а понегде и за Грке, али се нигде не зна за Бугаре и бугарски језик.

Да се од друге деценије XIX в. нису стекле особите политичке прилике, Бугари никад не би били у стању да дигну надгробну плочу своје народности испод које су лежали незнани и непознати. Њихова васкрсна свећа упаљена је на нигда неугашеном пламену наше просвете. Наш историк Јован Рајић задахнуо је у Немањиној задужбини Хиландару самоуког историописца бугарског Пајсија, а отац новије српске књижевности, Вук Караџић, објавио је у додатку Катаририног речника словенских језика да постоји још један словенски народ по имену Бугари.

У овом погледу српска просвета имала је много лакшу судбину. Наша држава је потпала дефинитивно у ропство сто година после Бугарске. Турска није укинула наше самосталне цркве, нарочито не Охридску архиепископију. Кад је Пећка патријаршија због ратова престала, она ју је успоставила у пређашњим границама (1557). У таквим околностима а под заштитом и старањем наших црквених организација, наше школе су продужиле свој рад, иако је он био сведен на много мању меру. И не само то. Из политичке увиђавности, Турска је овим нашим црквама признала широка права у духовној и породичној области. Пошто је очврснула тегама у току дугих столећа, наша просвета није клонула ни пред налетом грцизма, кад су ове цркве у другој половини XVIII века укинуте. Тако је одржан пун континуитет наше духовне културе од пропасти наше старе државе до њене модерне обнове на целом простору од Призрена до Солуна и од Кукуша до Охрида.

Наравно, интензитет наше просвете више није био као и за време наше државне самосталности. Далеко од тога. Турци су били варвари и верски фанатици. Просвету они нису ценили ни за себе, а веру и просвету покорених народа суверено су презирали. До-

ласком, после укидања Пећке и Охридске цркве, у наше области Грка митрополита, српска просвета је у крајевима ближе грчким областима гоњена, а у удаљенијим потискивана. Владике Грци су свим средствима помагали и подржавали грчке школе. Тако су се наше школе сведе на усамљене ћелице без икакве међусобне органске везе. О њиховом напретку нико се више није старао. Њихов назадак или потпуно укидање никога није узнемиравало. Где су још постојале, оне су одржаване захваљујући само свести месних црквено-школских општина или свести појединаца који су их одржавали приватно као учитељи. Ти учитељи су радили и какав занат од кога су стварно живели (терзија, зограф, копаничар, столар итд.). Кад је, услед фанатичког притиска муслимана, прогона грчких владика, економског назадовања појединих области, ова свест падала све ниже, оне су се нечујно или гасиле трајно или су са поправком нових прилика васкрсавале у својој ограниченој уској средини. И, кад се ово последње догађало, увек је то бивало најчешће са спуштањем наниже у наставној способности.

Метод рада у овим школама био је *манастирски* или *научнички*. Учило се напамет или, како ми данас кажемо, механички. Прво се савлађивала азбука, свако слово по његовом имену. Онда се прелазило на црквену књигу *Часослов* из које се срицало на познати начин. Ученици се нису делили у разреде, него по књизи коју су савлађивали. Са часослова се прелазило на *Псалтир*, са овог на *Месецослов*, са њега на *Ајосѿол* и завршавало се са *Требником* и *Јеванђељем*. Највећи успех показивао је ученик који је тачно читао и разумео Јеванђеље и *Светице*. Тумачење ових књига премашало је њихову моћ, а најчешће и моћ учитеља. Често ни најбољи ученици нису се могли снаћи у Месецослову.

Паралелно са читањем учио се и писање: на нижем ступњу пругићем по *ѿеску* или *ѿеѿелу*; на средњем по *шѿици* чврстим предметом; и на вишем по *харѿији* гушчијим пером и мастилом. Кад је ученик дошао до овога ступња био је писмен. Облик писмена: штампана ћирилица.

Од других предмета учио се мало рачун, сва четири вида са целим бројевима. Даље, учио се црквени ред. У цркви учитељ је са својим ученицима држао певницу. Почетници су слушали, старији подражавали одјек учитељевог гласа, средњи певали што су научили и тек најстарији одмећивали учитеља у певању.

Школе у манастирима спремале су своје ученике првенствено за свештенички чин. Они су ту учили и црквени ред. Варошке школе су обраћале пажњу и на потребе трговине и заната. На почетку XIX в. настава је у свима била стереотипски једнообразна како у Јужној тако и у Северној Србији. Што се тиче бројне распрострањености, школа је било више у Јужној Србији, зато што у њој има више чувених манастира и многољудних градова са врло развијеном трговином (Ниш, Скопље, Призрен, Куманово, Велес, Штип, Битољ, Прилеп, Охрид). У већим градовима, где се ради трговине нарочито био доселио цинцарски елеменат, у школи се учио понегде паралелно са српским и грчки.

Овај тип школа владао је у Јужној Србији до половине прошлога века. У неким забаченим селима Скопског, Битољског и Солунског вилајета затекли су их 1890 и наши први консули у Турској. Наш консул у Битољу, Дим. Боди, у писму од 4 јануара 1890, између осталог, вели: »Поред бугарских школа у којима се бугарски учи, у овим крајевима има и таквих школа у којима се предаје по некаквим словенским књигама. И у те школе мислим да унесем наше књиге«.

Као што се види, учитељи ових наших школа, иако се Бугарска била увукла овде-онде у Битољском вилајету још 1860-тих година, нису се потрудили да ступе у везу са егзархиском пропагандом и да од ње добију и плату и бугарске књиге.

Б. МОДЕРНИЗОВАЊЕ НАШИХ ШКОЛА МАНАСТИРСКОГ ТИПА

Од тридесетих година прошлога века Милошева Србија прави у просвети осетан напредак. Народне школе се у њој знатно умножавају, а средње се свуда у већим местима почињу отварати. Многи Срби учитељи и професори из Аустрије прелазе у Србију. У Крагујевцу се отвара прва штампарија која развија значајну делатност. Дух Доситеја Обрадовића о народном језику све више јача. Присталице прквено-словенског језика поступно губе терен у народу. Овај ће дух још више ојачати Вук Караџић својим збиркама народних песама које налазе особити пријем у маси. Он ће својом граматиком отворено устати за народни језик у књижевности.

С друге стране, реформе које је Турска почела уводити, иако нису поданике других вероисповести изједначиле са муслиманима, ипак су имале ту последицу да су се хришћани осећали слободнијим у своме кретању и пословима но дотле. Бавећи се искључиво земљорадњом и трговином, хришћани су економски знатно напредовали, нарочито трговци. Срби трговци, у конкуренцији са Грцима, јасно су осећали да је њихов напредак условљен висином школе кроз коју ће њихова деца проћи. Зато су се трудили да своју школу унапреде и зато су почели доводити учитеље из Србије, Аустрије, Далмације и Хрватске.

Ови учитељи уносе у наставу нов дух, нов метод и нова знања. Школа сад служи више световним потребама. Око половине прошлог века наше школе су већ прошаране. У једнима, бројнијима, ради се по манастирском, а у другима, већих градова, по модерном методу. Нови метод из године у годину све више преотима маха. Млађи учитељи који су изашли из школа манастирског типа увиђају да је нови метод савршенији, да се њиме постиже и бржи и бољи успех. Труде се да га и они, савладавши га довољно, унесу у своју школу. По угледу на нове учитеље, и они почињу да уводе у школу, поред ранијих књига, Буквар, Читанку, Катехизис, Свештену историју, Матерњи језик, Рачуницу, Земљопис, Прва знања итд. као што је то урадио на пр. учитељ Трајче у Берову. Језик ових учитеља у настави јесте месни говор. А и њихови писмени

производи су у месном говору, у колико се нису могли изразити на црквено-словенском језику.

Један за другим учитељи из северних предела почињу сами силазити на југ и ступати у службу већих градских, па и сеоских црквено-школских општина. Сем тога, наши трговци, печалбари, одлазећи у Србију водили су и своју децу тамо ради школовања. Ови младићи су потом постајали учитељи у свом крају. Тако се модерна школа све више учвршћивала у нашим пределима.

О овим нашим школама манастирског типа и њиховог поступног прелажења на модерни метод наставе прикупљено је доста података. Ми ћемо овде, поглавито по др. Јов. Х. Васиљевићу, изнети у врло кратким потезима најзначајнија имена учитеља у појединим нашим областима.

Зна се да је у Куманову 1805 био учитељ неки *Гаврил* родом Кратовац. За њим је дуго година учитељевао у овом месту *Ристија Чолак*, Велешанац. 1835 учитељ је *Трајко Штићилија*, а шест година после њега *Мишар Ристић*, такође Велешанац, који се задржао осам година. Кумановац *Денко Крстић* 1849 био је кратко време учитељ. После њега долази *Михаило Хаџи Стоилковић*, потоњи прота. За њим се спомиње *Ђоро Јовановић-Борозан*. У половини XIX века долази из Србије *Живко Марковић* који је учитељевао дванаест година и био врло познат као *даскал Живко*. Он је први у Куманову завео модерну наставу.

Жеглиговски манастир *Забел* имао је врло добру школу коју су једно време походила и деца из вароши. Један од њених првих учитеља овога доба био је *Њой Таса*, обновилац манастира, а после њега *Њой Паун* из Старог Нагоричана. Две године (1864 и 1865) у његовој школи је био учитељ потоњи првак кумановски *Дим. Николић*, ученик Ђорђа Милетића, учитеља у Штипу и Велесу.

Од 1841 па све до 1885 постојала је школа старог метода у селу Кокошињу. Зна се за ове њене учитеље: *Коцеџа Кокавана*, *Алексу Кукурека*, *Миалчеџа Грче*, *Тодора Ристића* и садашњег кумановског свештеника *Андона* из Стањевца.

И село Довезенце имало је 1820, са прекидом, школу. Помињу се као учитељи до 1848: *Њой Јован*, монах *Дионисије*, *Алекса Којевић*, *Петар* из Кетенова (Кратово), *Никола Цветковић* из Куклица (Кратово). Поново је отворена 1868; учитељ је *Тодор Бошковић* из истог села.

Почетком XIX в. у Кривој Паланци помиње се као учитељ *Хаџи Јаћим Крајовски*. Он се ту оженио, настанио и запопио. Као учитеља наследили су га синови *Ђорђе* и *Давид*. Поп Давид је 1833 заслужан првак за подизање цркве Св. Тројице и школске зграде. Његов син *Димитрије* био је учитељ двадесет и две године, и 1867 имао у школи 80 ученика. А Паланчанин *Тоше* (Стојан) *Вучевић* овако се уписао 1859 у Поменик манастира Св. Прохора Пчињског;

„Знати се кога придохз иззз Тоте Ђсчевикз родомз отз Криво-
речнага Паланка а презиме називајемоје Зерзаган (Дердаган?) на поклонение
ко светомз Оцз Прохорз Пчиньскомз на 1859 лето отз рождества Хри-
стова вх месеца јануара вх 8 днз на свети великомсченикз празникз,
знати се са фамилију его и са држжини општенародномз знак 90 человекз,
свпрѣга его Марина, сина его три: Апостолз перви синз, втори Иованз и
трећи Александар, и една ќерка его Анастасија; сехз поклониковз били
сѣтз ко горе пишана сѣшта година“. (Годишњица Н. Чупића XX,
с. 104—105).

1872 учитељ је био *Милош Лекић* после кога је школа у Па-
ланци затворена.

У ово доба Кратово је било врло напредан културно-просветни
центар. Оно је, чврсто утемељено у старим традицијама и погле-
дима, најдуже задржало стари метод (1870) и један његов део нај-
доцније клонуо пред егзархиском пропагандском навалом (1883). Чу-
вени су били кратовски даскали и псалтови (црквени појци). Од
1810 до 1820 у њему је учитељевао *Хаџи Јаћим* из Кичева који
се образовао у грчкој школи, преводио са грчког и своје преводе
штампао. Затим *Дим. Крајчовалија Ђеорђијевић* који је био учи-
тељ и у Скопљу и у Нишу. Од 1820 до 1830 били су учитељи
Стевче Ђејеш и *Андон Јовчевић*, Кратовци. За њима су били
учитељи *Алекса Стојановић* и *Стеван Максимовић*.

Кратово се дуго опирало егзархиској навали. 1872 први егзар-
хиски митрополит Иларион позатварао је све свештенике и, више
на папиру, образовао неку општину. 1874 у њему учитељује *Жи-
војџа Миловановић*, Пожаревљанин, који је завео модерни метод.
После балканских ратова он је дошао у Кратово као митрополит-
ски намесник.

У Кочанима је око 1839 био учитељ »словесниши Исаа Гјорџи-
вичъ«, 1840-тих *Јован Димитријевић*, Кратовац, *Хаџи Ђорђе*,
Штипљанац, поп *Михаило Бабамарин*, *Стојче Клисар*, *Дим. Ри-
стиновић-Кучка*, *Стојанче Васиљевић* и *Симо Пиколац*, Кратовац.
Нови метод донео је *Манасије Парлапан* родом из места, али који
се школовао прво у Нишу а потом у Јагодини. Парлапана је 1870
заменио *Зарије Радичевић* који је завео модерну наставу. За њим
је дошао 1872 са жењом учитељицом *Милош Лекић*. Егзархиски
агенти подговоре власт да не трпи Србина учитеља. Власт му
ствара кривицу, спроводи га у Ниш где је осуђен на пет година
робије и послан на заточење у Диар-Бекир.

У Берову је тридесетих година прошлога века био учитељ
Тодор Димитријевић, Серезанин, ученик грчке школе. Он је по-
ред нашег језика учио децу и грчком. Чисто манастирску школу
завео је Скопљанац *Трајче*, али је употребљавао и књиге нове
школе које су долазиле из Србије. Био је напредан учитељ. После
њего су дошли: поп *Ристио*, *Аџанас Пенџ*, *Аџанас Пој-Ристић*,
даскал *Косић*, родом из Радовишта, познат као одличан појац.

Беровац *Василије Пайонових* био је учитељ шеснаест година. За-менио га *Василије Тренић* после кога Берово остаје неко време без учитеља, па онда учитељ постаје терзија *Михајло Каџеровић*.

Штип и Велес били су у ово доба чувени трговачки градови, те су и њихове школе једне од најнапреднијих. У Штипу је тридесетих година пр. в. био учитељ *Трајко Клисар* а за њим *Павле Злаћановић*, по занату терзија, док је у његовом предграђу, Новом Селу, учитељевао *Стјари Темелко*. Од важнијих учитеља у овом месту спомињу се после ових поп *Анастас Ковачевић* и *Ајо-сџол Злаћановић*. Штипљанци 1861 доводе из Велеса за учитеља *Ђорђа Милетића* који се прочуо својом спремом. Још живи ученик овог учитеља је Арса Лазић, бивши наш народни посланик.

У Велесу се првих година XIX в. помињу као учитељи *даскал Митре* из Ст. Нагоричина и *џой Наун*, па после овога и син му *даскал Коце* (1835). Митре је био дуго учитељ, 22 године. У псалтиру из 1826 Тодора Белгаса налази се ова белешка: »Сина псалтирѣ на димитриѣ да не го кинѣ зарѣ ке го тепаѣтъ на фалака даскалот димка, 8 Велес, 1826 ме: мана: 13 денѣ — На таблицама за ђаке Јордана Хаџи Константинова штампаним 1839—40 читамо овакве савете:

Ћ кога кон се, ѿ најголем царѣ и Господарѣ и Ѓздиѣ.

Бегай ѿ неправедно богатство: не се срамѣи, говори што е право. — Не сѣди по хатѣр, ни сиромѣѣ ни богата; на сиромѣѣ не се рѣгай: поможи мѣ колико можешѣ.

Блага реч гвездѣна порта отвара: добра реч е драги камен. — О братѣ, со сладост примаи ги овни речнѣ.

1843 у Велес долази из Ниша за учитеља *Спиридон Јовановић* који уводи нови метод наставе. Он се после две године враћа у Ниш, а учитељи у Велесу постају *Константин Самоковлија*, *Сава Радојичић*, *Јордан Хаџи Костићиново*, *Ђорђе Јанковић*, *Елисеј џой Теофиловић* (1840—60), *Ђорђе Трајковић*, сви Велешанци, *Јанко Менџанџија*, *Андон Корнов*, *Дим. Пемовић* из Тиквеша, *Аксентије Будимировић* и др. — У Велесу је српска школа угушена услед Невесињског устанка 1875 за време учитеља *Тоше Марковића* који је био врло спреман али нетактичан и жустар. Он је као аустриски поданик протеран.

Кад је у Велесу радио Спиридон, у Башином Селу је био учитељ *Кузман Ђорђевић*, Свилајнчанин који је радио по новом методу. Од 1856 до 1873 у овом селу учитељ је Босанац *Сима Дамјановић* за кога се тврди да је имао спрему руске духовне академије. Он је као учитељ познат под лажним именом *Петка Злаћановића*. После њега су долазили *Јеша Стојановић*, *Игњат Вурчевић* и *Никола Рисџић*. Овај последњи био је из велешког Ореовца.

Скопље је крајем XVII в., дотле врло напредна варош, спаљено у рату, а при повратку турске војске порушено и опљачкано.

Накази про слатій Варв'яна Хротова Значи' своєю истною провією,

[illegible]

Архимандрит Арсеније, игуман (настојатељ) манастира Св. Јована Бигорског, шаље сабр
осталог подвлачи *да су манастир подигли »славеносрбски цареви«*. Писмо је примл

Азана-Со' ёною, н' в' с' р' о' р' ь и' н' о' р' ь и' с' к' и' н'

... } #

2. Мага 1991 г. (Држав архив Ј 200-Р-ДЈ),

Да би несрећа била потпуна куга је 1706 истребила и заостало становништво. На почетку XIX в. оно је једва имало шест хиљада становника, и то поглавито Турака. Оно се после муком подиже насељавањем инокосника са села и ближих вароши. 1836 Скопље броји 2.000 кућа са око 10.000 становника. Стога је Скопље, изузетно од осталих вароши Јужне Србије, варош без традиција о својој прошлости. Положено на најважнијем месту, оно је у националном погледу било наша најслабија тачка. У накнаду за то наше традиције су чврсто и живо сачуване у његовој околини пуној манастира. Ова неначета околина је Скопље доцније и духовно препородила. — После катастрофа извесно су просвету у Скопљу одржали Хиландарски и Дечански метохи, а у околини манастири. Из првих дана XIX в. сачуван је као породична реликвија један *сенет* (признаница) који речито говори о српској прошлости и писмености овога краја (види стр. 251). — Од тридесетих година прошлог века већ имамо позитивних података да су у Скопљу били учитељи *Дим. Крајовалија Ђорђејевић* који је после прешао у Ниш и даскал *Никола Крушовалија*. Значајно за Скопље је да је 1835 дошао из Хиландара за учитеља учени монах *Павле-Павлентије*. Белешка *Ами Воев*-а из 1836—8 да у Скопљу имају за хришћане три школе у којима се предаје: *историја, земљопис и философија*, извесно се односи на школу овога монаха.

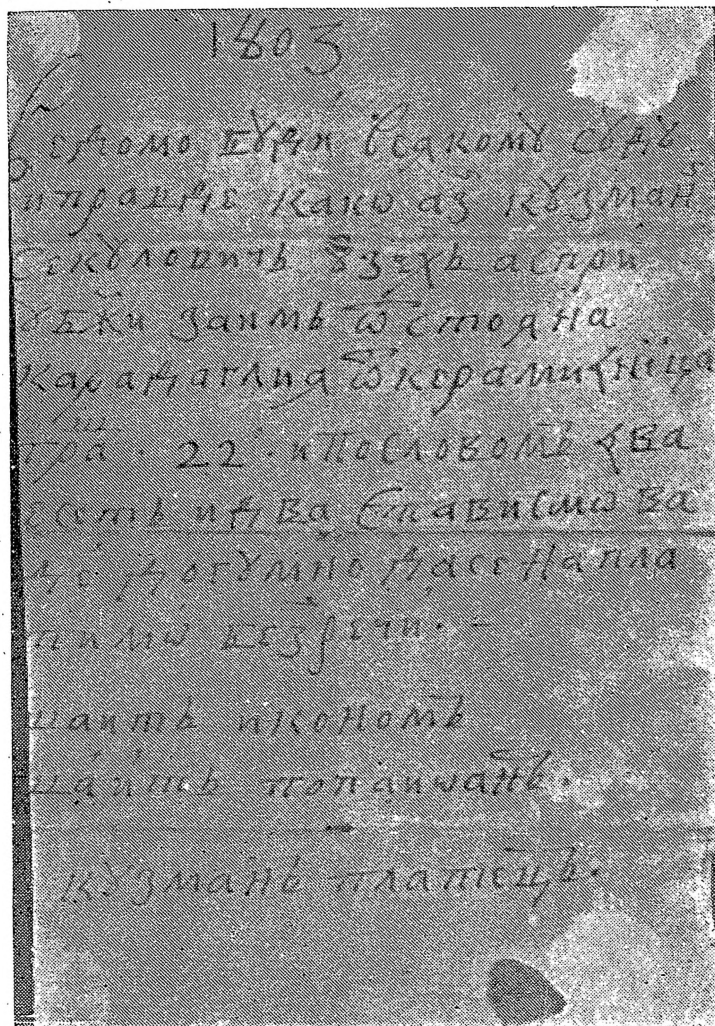
У половини пр. в. у Скопљу је учитељ Велешанац *Јордан Хаџи Констџанџинов*. Бистра глава, самоук, али немирна и неуравнотежена духа. Он ствара одличне везе са Србијом где је познат и цењен као просветни и културни радник. Одлази у Цариград и тамо запада у мреже егзархиско-турске пропаганде. Отада остаје на прекретници и страда. Скопљанци 1851 ангажују за учитеља Војвођанина *Парџалеја-Павла*. Деца су, по Гедону Јуришићу, код њега учила: *грамаџику, всемирну историју, историју црквену, историју народну, земљописаније* и по нешто из *философије*. За оне друге две школе помоћници Павлови су били *Игњатије Тошевић-Цимревић*, Башиноселац и *Мих. А. Ковачевић*, Штипљанац, брат Јосифа који је био учитељ у Гњилану.

Из Враћа за учитеља у Скопљу долази 1854 *Анђелко Цветковић*. Он је собом повео некадашњег свог ученика *Ситојана-Ситошку* који је, продуживши школовање у Пловдиву, добио бугарску свест па се после презивао *Косинов* и постао бугарски учитељ. Али се он у Скопљу као такав није могао одржати. 1860 у Скопљу видимо као учитеља *Ситојка Аћимовића* из села Пакошева, који се школовао у Србији и радио по новом наставном методу. Доцније је Аћимовић из Скопља прешао у Тетово, чији син, такође учитељ, и данас живи у овом месту.

Зна се исто тако да су већа села у околини Скопља имала своје школе. Крајем XVIII в. у Кучевишту је био учитељ монах *Теофило*. Год. 1803 спомиње се даскал *Аћим*. У манастиру Св. Никите 1808 учитељевао је дечански монах *Мојсеја*. После Теофила долази хиландарац *Хаџи Макарије*, Врањанац из братства Ниш-

личића. Школу су имала и ова села: Мирковце од 1825 г., Љубанце од 1853, Глуво од 1864 итд.

У Прилепу је српска национална свест била врло будна. Као јак економски центар, он је водио и знатну трговину. Школе су му за своје време биле напредне. У почетку XIX в. прилепска су се деца

Сопственик оригинала ове признанице, Стојан Стојчевић, и данас је жив. По занимању је кафанџија (платнар) са станом у Прилепској улици у Скопљу. Признаницу је наследио од свог деде Стојана Карадаглије који се у тексту спомиње. Стојчевић је и данас чува као породичну драгоценост. У последње доба под Турцима она га је, као егзархисту по сили прилика, опомињала да не заборави на своје и свога краја српско порекло.

школовала у оближњим манастирима *Трескавцу* и *Слейчанском*, а од двадесетих година и у самом граду. Први учитељ у граду био је *Илија Лигуш*. Он је створио значајне везе са Србијом. — Прилепски панађур био је чувен и својом трговином књигама које су доношене из Србије и Аустрије. Од тих трговаца онда су најзначајнији били:

Риста Хаџи Дамјановић, Хаџи Стојко Цамбас, Хаџи Мирче Бомболовић, господар Ангеле Х. Илиевича, Дим. Смичко, Наумче Колиширск.

После Лигушеве смрти (1835) учитељ је неки *Риста*. Поред њега приватно су радили *Коџе* и *Смичко*. Како Риста није могао сам задовољити потребу, ангажован је и *Алекса Кочовић*, учитељ у селу Тополчану, који се школовао у Шапцу, те је завео модерну наставу. 1852 дошао је за учитеља *Ђорђе Јанковић* из Велеса, али се он идуће године вратио натраг. 1856 умро је Риста, а Алекса се запоио. Тада је школу прихватио *Ђорђе Србиновић*. Као учитељи потом до 1858 прошли су кроз Прилеп *Василије Алексић* из Тетова, *Дим. Миладинов* из Струге, *Рајко Винзифов*, *Јордан Х. Констанининов* из Велеса, *Григорије Прљинчев* из Охрида. Год. 1857 Прилепчани доведу из Београда за учитеља *Милана Д. Ковачевића* који је школу подигао на највећу висину. Он је предавао: *веронауку, српски језик, рачуницу, земљопис, српску историју, црквено певање, латинско писање, гимнастику, трговачку кореспонденцију и писмоводство*. Егзархиска пропаганда оптужила га је као *српског шпијуна* и полиција га је протерала у Скопље да му као аустриском поданику суди консулат. На његово место дошао је опет из Београда *Милован Бељољубац* који је исто тако био врло спреман наставник. Путнице Енглескиње *Макензијева* и *Ирбијева* дивиле су се успеху прилепских ђака код оваквих учитеља.

Главна места Тиквеша до половине прошлога века било је Ватоша и тек после његов центар постаје Кавадарце. Тридесетих година тога доба учитељ у Ватоши био је *Камче Пој Анђеловић* из истог места и породице Колеваца. Школовао се у Србији и био »учен даскал« (Гловескишиј г. очителз Камче) како га и сада памте »по старом српско-славјанска наука«. Затим учитељ је био његов син *Диме*, дошав из Битоља. Али се он ускоро опет тамо вратио. После њега *Андон* даскал, а за њим учитељ његов *Глигор Шишковић* (1860). После Андона даскала, у Кавадарцу су били учитељи мештани *Петар* и *Илија Боцеићи*, ученици грчке школе у Серезу. Нису дуго остали. Иза њих је учитељ *Лазар Турчијевић*, свештеник, *Мина Галбовић*, и *Захарије Даскаловић*. Сви су они предавали по *српском буквару* и *словенским књигама*.

Ни Неготин (на Вардару) није никад био без школа а од 1830 памте се и учитељи. Тих година био је учитељ помињани даскал *Андон* а 1840 *Тоша Андоновић Цалевски* из села Петорова (Лаковица). Затим *Ђорђе Илић*, терзија по занату. *Стојче Марковић* био је само годину дана, па је дошао Велешанац *Илија Ђорђевић Кривош* (1864—5).

Око Битоља има више јаким цинцарских насеља прожетих византиском културом. Пошто правих Грка није било, они су у Битољу претстављали грчку културу која је као много старија била на доста великој висини. Она је Србима служила истовремено као углед и потстицај.

У почетку наша се писменост у овом крају одржавала као и свуда у манастирима. Овде су ту улогу нарочито вршили манастири *Буковски* и *Лисолајски*. Почетком XIX в. учитељи су у Битољу свештеници из породица *Пој Анаанасових*, *Пој Маркових* и *Пој Стојчевих*. Памти се да је 1820-тих учитељ био *Пој Стојче*, а 1830-тих дошао је *Камчеџов Димче* који је дуго ту био учитељ. Из 1845 сачувано је писмо митрополита Грка Герасима којим Христанту, игуману манастира Слечча, препоручује ученог Руса В. Григоровича. Ово је писмо извесно писао један од његових свештеника Срба. Оно гласи:

Игзмане ѿ манастирѣ Слечче Хрисанте те молитѣмъ, како видишъ, оѡм наше архіерејско писмо да знаешъ кога ќе доидетъ тамо ѡ манастирѣ даскалѣ дѣрѣ Викторѣ Григоровичю ѡти ѣ голѣмъ човекъ да го причекашъ и честѣшъ харно и да прегледашъ что годъ кнѣги иматъ ѡ манастиротъ безъ никѡй емоѡіо — аѡмѣ маѡа 14.

У Битољу су око половине прошлог века биле три наше школе: главна у Широком сокаку, а друге две у Мечкар и Арнаут-махали. Наставу у главној школи (1846—1859) подигао је на знатну висину Јениџанац *Анѡније Грозденовић* који се школовао у Србији.

Из Скопља и Велеса познати нам Јордан Х. Константинов дошао је 1859 за учитеља у Битољу. Он је први покушао да у школу унесе бугарске књиге, али је због тога одмах изгубио место. Тада егзархиска пропаганда шаље у Битољ Свиштовца *Василија Минчева* са задатком да отвори бугарску школу. Сви његови шестогодишњи напори (1860—1866) остали су без успеха. Егзархија је у томе успела тек 1874.

Модерну наставу завео је од 1859—1862 Дим. Зинзифов који се школовао у Србији. Његови су ученици били потоњи наши угледни прваци у Битољу *Михаило Хаѡи Појовић*, мутевелија, *Михаило Аѡо*, и сви из братства *Медоваца*, *Стефа Бакала*, и многи њихови другови. Уз Зинзифова учитељи су били *Мина Башѡа*, *Сѡаса и Косѡа Наумовић*. Кад је Зинзифов отишао у Русију на продужење школовања, заменио га псалт *Сѡиѡа*, а *Стефо Бакал* постао учитељ школе у Белој Чешми. Затим је дошао *Дим. Стојановић* са женом *Миѡиѡом*, такође учитељицом. Са њима је дошла још једна учитељица, *Зорка*. Радили су у Арнаут-махали. Њихов помоћник био је *Анѡн Ђорђевић* из оближњег Риљева. Од ових школу предузимају браћа *Баѡевић*, *Ђорђе* и *Десѡѡ*, родом из Крушева, ученици Београдске богословије. 1875 затворена је српска школа у Битољу.

Др. Јов. Х. Васиљевић затекао је 1897 у многим породицама, чуване као реликвије, многе наше старовремске књиге, као *српске ѡеснариѡе*, *буквари*, *месеѡослови*, *каѡѡавасије* и др.

Охрид, седиште некадашње самосталне архиепископије на чију су се катедру кроз векове пели готово само Грци, претставља у просветном погледу грчку оазу све до 1850, иако ни тада, а вероватно ни за самосталности цркве, у њему није било Грка. Кроз

тако дуго време грчка школа и просвета утврдили су се у њему као искључиве. Поменути учени Рус, Григорович, није нашао 1845 ни једног човека који је знао читати словенски.

Први који поред грчког знају читати и словенски су Дим. Миладинов и Григорије Прљинчев. Овај последњи постао је учитељ 1850 и после шест година одлази у Дебар у истом својству. Он тамо затиче само словенске и српске књиге, у чијој је настави и самог себе утврдио. У Охриду почињу учити словенски тек од 1859 Григорије Прљинчев и Аћим Сапунџијев. Стриц писца ових редова, Анђеле, учио је тих година школу у Охриду, и ево факсимила једног листа из његовог предузимачког тефтера коме, мислимо, не треба коментара (в. стр. 255).

Док се у самом граду Охриду овако тешко кроз грчку пробијала српска школа, сва његова околина, нарочито Дримкол, гајио је своју српско-славјанску просвету (Струга, Подгорац, Лабуниште, Боровац, Јабланица, Вевчани, Нерези и др.).

Борци за Егзархију су своје право на самосталну цркву заштитили, извесно по упуту турске политике, не на основу Трновске патријаршије него на основу наших самосталних цркава: Охридске архиепископије и Пећке патријаршије. Они су обе ове цркве прогласили без икаква зазора бугарским. Охриђани су — у мраку у коме су живели — пали у ову заблуду па су брзо прихватили бугарску школу. Али у охридски и дебарски Дримкол, где су српске традиције чврсто укорењене, ова заблуда није могла продрети. У свима његовим селима школе су остале чисто српске све до обнове наше просвете, радећи и као тајне. Сачувана су од заборавља имена свих њихових учитеља.

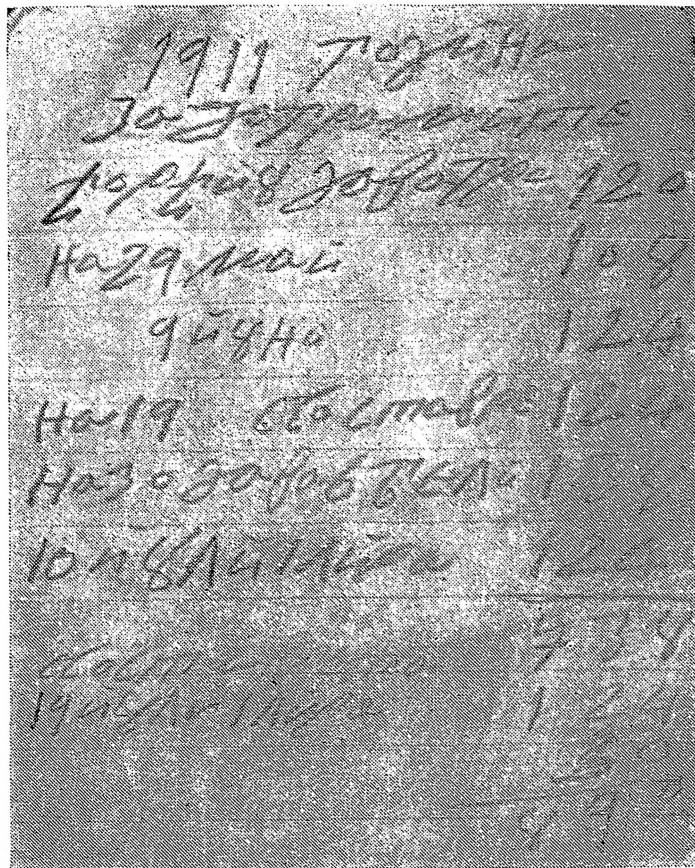
Дебарска област (Пољани и Реканци) позната је са својих зидара, дограмација (столара), зографа, дуборезача, каменорезача, кујунџија и ћаја (великих сточара). Главни њихови центри били су манастир Св. Јована Бигорског и школа у Дебру. О висини школе у манастиру говори нам факсимил молбе коју су његова братија упутила 1837 кнезу Милошу у Крагујевац (види стр. 248 и 249). Зна се да је од 1843 до 1856 учитељ у Дебру био *Крстија Ацијевски* из Галичника. После њега је дошао из Охрида Григ. Прљинчев. Истовремено кад и овај био је учитељ у Дебру и *Крстија Петровић Ђиноски* из Галичника. 1866 дошла је из Београда Марија Вујићка која је отворила и женску школу.

Велика реканска планинска села Галичник, Лазаропоље, Гаре, Осој стално су имала својих школа, те писменост међу њима никад није замрла.

У свима овим школама од половине XIX в. предаје се редовно мешовитим методом. Уз српске уџбенике не испуштају се ни црквене књиге.

Од последњих врло спремних учитеља у Дебру који су требали да отворе и нижу гимназију значајни су *Петар Максимовић*, *Марија Вујић* и *Љубомир Павић*.

У Кичевској области просветно жариште био је њен манастир *Пречиста*, недалеко од варошице Кичева. Као и Кратово, изван већих саобраћајних раскрсница, и овде се најдуже задржао манастирски метод наставе (1870). У самом манастиру је било вазда за оно време црквено начитаних и у писмености извежбаних калуђера који су се бавили чак и књижевном радњом преписивања (препис Симеона Еронде из краја XVIII в. *Педесет чуда* и одељак *Србуље*). По једном запису из 1803 види се да је овај Еронда

Један лист из тефтера Анђела Марка Јовановића, оца скопског учитеља Богдана Анђелића, који је школу учио 1860-тих година у Охриду где му се отац отселио из Коцацка (Дебарска Жупа). Већ у половини XIX в. тамо је уобичајена употреба гласова *ђ* и *њ*.

био учитељ потоњем Хаџи Матеји игуману и учитељу. Сем ових до половине XIX в. чувени су као калуђери и учитељи: *Живко*, *Хаџи Серафим*, *Соброније* и *Хаџи Теодосије*, а од половине истог века *Атанасије*, *Хаџи Симеон* и онда млади монах *Козма* који је тек у сумраку наше просвете под утицајем пропаганде руских консула у Битољу изневерио Патријаршију и своју народност и пришао Егзархији. За ово малодушно издајство добио је катедру дебарско-велешке епархије,

У самом Кичеву од тридесетих година пр. в. познати су као учитељи *Живко*, *Танаско*, затим *Јов. Пој Кузмановић*, поп *Ристио Николић* и брат му *Крстио Појоски*, *Димитрије Симјановић*, потоњи свештеник, *Јаћим Сиршен* (Богдановски) од 1867 до 1870.

И манастир и школу у Кичеву помагала је као и свуда Србија и новчано и књигама. На пр. Цукић, министар просвете, под 2 фебруаром 1866 наредио је да се учитељу крчовском даду школске књиге и десет дуката као награда стим да му после пошаље извештај о напретку школе.

Модерну наставу завео је 1870 *Илија Сјасојевић*. После њега са женом учитељицом вратио се 1874 у Кнежевину учитељ Врањанац *Петко Николић* који је до 1928 још био жив у Београду. После Петка учитељи су били *Кузман Баџевић* и *Косија М. Турчић* који се вратио у Србију 1878.

Тетовска област има манастир Лешак у коме је било врло писмених калуђера. За Тетово је везано име *Кирила Пејчиновића*, Доситеја Јужне Србије, који је неко време био игуман и у Марковом манастиру код Скопља. Тридесетих година био је учитељ архимандрит *Серафим*, из оближњег Јслошника, који је врло заслужан за просвету у Тетову (умро 1848). После њега је главни учитељ *Јаков Саздановић* и од 1852 *Наум Ивановић*, отац из наших дана проте *Симе*, односно архимандрита *Саве*, званог *Евџинејсе*. После попа Наума учитељи су *Сима Дабих* и *Ристио Чукла*. Због свог неверства није могао опстати помињати *Јордан Х. Констџанџинов* на чије место долазе један за другим јеромонах *Констџанџин Симовић* и *Крстија Ђинић*, оба из Галичника. За овим дошли су за учитеље *Насџас Крстић* и из Скопља познати нам Стојко Аћимовић (1860). Поуздано се зна да је у Тетову први пут изведена свечано прослава св. Саве 1862 год. Од друге половине XIX в. у Тетову се предаје поглавито из уџбеника који се доносе из Србије.

У Призренској и Приштинској области владале су исте просветне прилике. Ми о њима овде нећемо говорити подробније из разлога што никад озбиљно нису довођене у питање. Њихова органска веза са овима и по духу и по садржини је изван сваке сумње, пошто је егзархиски утицај почео продирати из Цариграда под заштитом власти тек од 1860 године.

Наше школе нису биле ограничене само у овим нашим пределима. Оне су биле распрострањене и источно од наше данашње политичке границе, до Искра и Струме. У овим крајевима, који нису одвајани од осталих, било је око тридесет наших школа. Све те школе Србија је помагала и новчано и у школским књигама. На пр. по буџету Књажевства српског за 1867 предвиђено је 6.000 гроша »за издржавање и попутнину учитеља разних општина у суседним областима Турског царства и Црне Горе«, а »на благодетљање питомаца правитељствених из суседних области Турског царства и Црне Горе примљено је и издато 36.744 гроша«.

Сетимо се да је то доба претпоследња година живота кнеза Михаила. Његова је сва пажња била усредсређена на ослобођење не само нас него и нарочито Бугарске. Биће нам јасно из тога да су ово благодејање поглавито уживали ученици из Бугарске. Из истог тог буџета рушчучкој општини је послата помоћ од 2.800 гроша, док су манастири у нашим областима добили много мање: Трескавац 1.680, а Св. Тројица код Призрена и Грачаница на Косову по 700 гроша.

У буџету за 1872 ове партије су знатно повећане. На издржавање школа и попутнину учитеља одређено је 12.000, а на благодејање питомаца из суседних области 83.280 гроша. Из године у годину партије на издржавање школа и помоћ манастирима се повећавају. То траје све до 1876, када за српску просвету настају најцрњи дани. Невесињски устанак, покољи у Копривштини и Батаку (Бугарска) приморали су Србију да Турској објави рат.

У гневу и из политичких разлога Турска убија, хапси, шаље у прогонство наше учитеље и свештенике. Српску народност и српско име уопште забрањује под претњом најстрашнијих прогона. Они се ни у једном званичном акту не смеју поменути нити јавно изговорити. Да би очистила терен и од заосталих истакнутих и свесних носилаца овог имена, она установљава преке војне судове (урџије). Овим драконским мерама успева да после руско-турског рата очисти, нарочито у варошима, сав простор од српских школа и од активних носилаца српске идеје. Једино у призренском крају под окриљем руског консула није прекинут континуитет српских школа по градовима. Доцније, кад је бура прохујала, страх мало попустио, калуђери по манастирима, учитељи занатлије — заштићени баш својим занатом — могли су овде-онде у својим приватним кућама да обнове рад на писмености своје околине.

Али турским властима није било довољно само да очисте простор. Они су хтели и да ова жаришта српске свести потпуно угасе. На тај би начин нашем вековима освештаном револуционарном духу задали смртни удар. Као њихови агенти, Бугари, који су се национално тек будили, имали су за ту улогу сва својства: благовољење власти, руску помоћ, блискост језика и расе и најзад службу на словенском језику. Тим путем у опустеле наше школе Егзархија је слала своје голобраде учитеље, које ни сама за бугарске крајеве није имала довољно. И, како је турски интерес захтевао да се наше школе што пре погасе, она их је пре у наше него у бугарске пределе упућивала.

На тај начин наша просвета истиснута је из најважнијих центара у Косовском вилајету за шеснаест, а у Битољском и Солунском за двадесет и једну годину. Као што се болесник опоравља после тешке болести тако се и наше школе у овом затишју, у коме су се бугарске утврђивале у градовима, поступно подижу и окрепљују. И као што смо напоменули, раде тајно, али само у понеким селима. Једини изузетак чине Тетово под Шар-Планином и Костур на крајњем југозападу. Кад је 1889 отпочет рад да се наша просвета у Турској обнови јавно, наши консули затекли су наше тајне

школе у овим местима: *Тетово* — учитељи Спира и Јелена Радивојевић, Андра Гроздановић, Тома Арсић, Јелена Дробњак и Стојко Аћимовић; *Беловиштије* — учитељ Мих. Ђорђевић; *Кучевштије* — Стеван Крстић; *Галичник* — Павле Тодоровић; *Блаце* — Јован Поповић; *Бањане* — Мирко Урошевић; *Маврово* — Мане Десовић; *Врашница* — Стојче Кочовић; *Бразда* — Петар Ацовић; *Бујановац* — Станоје Младеновић; *Св. Пейка* — Стојиљко Величковић; за школе у Козјем Долу, Биљачи и Клиновцу помоћ је слата преко митрополита Пајсија, те имена учитеља нису забележена; *Сиричино* — Никола Симеуновић; *Нейроштије* — Исаило Поп Гавриловић; *Дуб* — Хаџи Теофило Поп Савић; *Одра* — Ник. Михајловић; *Осој* — Исајло Вуковић; *Поречки манастир* — Трајко Милошевић; *Срејсково* — Поп Филип Поповић; *Нићифорово* — Тодор Богојевић; *Браждане* — Филип Ристовић; *Кичево* — Герасим Ђорђевић; *Кучково* — Јован Поповић; *Осолница* (Дебар) — место учитеља упражњено; *Јабланица* — Тома Грандески; *Нерези* (Дримкол) Зафир Титановић; *Сџанче* (Крива Паланка) Метаније Билбиловић; *Коркорница* — Арсеније Поповић; *Нисџово* — Ђорђе Поповић; *Модрич* (Дримкол) — Зафир Ангеловић; *Блаце* (Охрид) Арсо Јовчевић; *Мирковце* — место упражњено; *Булачане* — Ристо Јовчевић; *Грешница* — Блаже Поповић Здравевић; *Ковач* (Самоков) — Стојко Јовановић; *Косџур* — Трпко Поповић; *Призрен* — 4 учитеља и 2 учитељице; *Пећ* — Симка Х. Поповићка и 3 учитеља; *Ђаковица* — Петар Миловановић; *Срејска* — Ант. Љаљић; *Велика Хоча* — Коста Маниташевић; *Љубижда* — место упражњено; *Липљан*, *Доброштин* — места упражњена; *Зочиштије* — Ђура Стојановић; *Мишровица* — Ник. Ђурђевић и Јанић. Славковић; *Вучиштрн* — Јосиф Студић и Ант. Радивојевић; *Штрпце* — Ант. Поповић; *Грачаница* — Јосиф Поповић; *Неродимље* — Дим. Станојевић; *Д. Гуштиерица* — Недељко Миљковић; *Гњилане* — Радован Николић; *Приштица* — Трајко Марковић; *Ђурђ. Сџубови* — Цветко Статовић; *Нови Пазар* — 3 учитеља; *Пријейоле* — Рафајило Вукадиновић; *Беране* — Саво Лазовић; *Милешево* — Ђорђе Поповић; *Селани* — Миленко Миодраговић; *Јабланица* (Дримкол) — Матеја Шуменковић; *Боровац* — Богдан Атанацковић; *Подгорац* — Ставра Поповић.

Ово су школе — по списку Министарства просвете — које су стајале у вези са Србијом. Оне су од Србије примале помоћ у новцу и у књигама. Али видећемо да су први наши консули нашли још наших тајних школа које нису стајале ни у каквој вези са Србијом. Оне су се њима тек онда пријавиле да постоје. Консул Карић из Скопља извештава 6 априла 1890 да наших школа има још и у овим местима: *Побужју*, *Новом Селу*, *Челиновцу*, *Довезенцу*, *Кокошињу*, *Руднику* (Велес) и *Црешеву*. Боди из Битоља 18 августа исте године пише да их има у *Лакцима*, *Црешњеву*, *Крушеву*, *Краји*, *Битољу*, *Белици*, *Вевчанима*, *Лабунштију*, *Мислешеву* (*Морунштију*), *Брђанима*, *Селцу* и *Карбунци*.

С овим бројем школа, као са својим осиромашеним капиталом, и са преко стотине, већином, старих учитеља, ми, уверени у своје

национално право, смело улазимо у јавну борбу да извојујемо право на обнову наше просвете у Турској.

В. ОБНОВА НАШЕ ПРОСВЕТЕ: МОДЕРНА ШКОЛА

Појавом својом, наша модерна школа мораће отимати терен од егзархиске пропаганде која се већ била, као што смо видели, увукла у сва већа места, нарочито у градове. Морамо овде у најкраћим потезима изнети како је то она учинила.

Отварањем *прве* школе у Габрову 1835 обележено је буђење бугарског народа који дотле није имао своје просвете. Отварањем борбе за словенску службу у цркви (1855—1870), борбе на коју су га потстакли Турци, настаје духовно и национално ослобођење од Грка фанариота, односно од Цариградске патријаршије.

Духовни препород Бугара који је потицао не из Бугарске већ из престонице царства помагали су сви политички фактори. Пре свега, помагала га је Висока порта као своје оруђе у унутрашњој политици. Затим, Русија као средство које ће јој у будућности послужити да што поузданије загосподари над мореузима Босфором и Дарданелима. И најзад, Енглеска и Француска ради одржања турског царства које никад није било слабије него тада. Срећним стицајем ових политичких прилика, бугарски препород задобија толики мах да одмах помишља на духовно освајање целог јужног словенства у некадањем оквиру архаичког Симеоновог царства. Шездесетих година прошлога века Љубен Каравелов проповеда да од Пеште до Јегејског и од Црног до Јадранског мора живе »ак Бугари«. Ферманом о бугарском Егзархату ова акција је постављена на законски терен и обезбеђен његов утицај. Његова активност прелази временом поступно у шовинизам који не трпи ни најмањег противљења. У том он не зазира чак ни од убиства.

Сав овај политички курс срачунат је био против ослободилачке тежње српског народа коме су на челу биле Србија и Црна Гора, нарочито прва као много моћнија.

Док су се догађаји овако подешавали из Цариграда, кнез Милош је Турској претио побуном ако не задовољи његове захтеве. Кнез Михаило се није ограничио само на претње. Он је те хришћане и организовао: Бугарима је у Букурешту створио центар, а са Грчком је закључио савез и војну конвенцију. У центру ове широке акције за ослобођење Балкана од Турака стајали су Бугари. Они су у Србији помагали у сваком погледу. Школе Кнежевине биле су младићима из Бугарске широм отворене и они су пре него Срби добијали благодејање. Тако се у Србији према Бугарима изradio култ потпуне националне идентификације: Србијанци ни у чему нису одвајали Бугаре од себе.

Међутим, политички догађаји у Турској нису се разрешили по плану који је правила Србија са претставницима бугарског народа у Букурешту, него по плану Русије који је имао много додирних тачака са планом Турске. Тако се 1878 појављује нова словенска држава *Бугарска*. Она има и много бољи географски и еко-

номски положај но што има Србија, па стога и више услова за свој свестран напредак.

Највећи део балканске Турске који је 1878 остар неослобођен био је насељен српским елементом. Због тога за Турску Егзархат није изгубио своју првобитну важност и потребу. Уместо да буде пренесен у Бугарску, он је остао у Цариграду. Ослобођењем Бугарске, Русија се само приближила своме циљу — мореузима. У политичким смеровима ових двеју држава, дакле, ништа се није после рата променило. Стара њихова политичка платформа остала је у потпуној важности.

Бугарска је 1885 присајединила себи Источну Румелију. Она се претходно није споразумела ни са Србијом ни са Русијом, чијим је жртвама дошла до свог државног бића. Да се споразумела, Србија би том приликом могла упасти у Турску и ослободити један део својих сународника. За њу је то било утолико већа потреба што ни после два крвава рата готово ништа није добила, захваљујући само интересима Русије на Балкану. Да, али свако повећање Србије ишло је на штету санстефанске Бугарске којој је Русија, давши јој оквир Симеоновог царства, намењивала судбину једне своје губерније. По мишљењу руских државника, Бугари нити су били зрели нити су имали особина за државни живот. Такав рад Бугарске очигледно је откривао њене намере за неограниченом надмоћношћу на Балкану. Реакција краља Милана била је и разумљива и донекле оправдана. Она је тада утопила у међусобној крви тако дуго неговано братство. Рат није успео само зато што народ није био духовно припремљен. Он се није хтео да бори против брата кога су му преконоћ претставили као заклетог непријатеља.

Присаједињењем Источне Румелије Бугарска постаје највећа држава на Балкану, од прилике колико Србија са Црном Гором и Грчком заједно. Толико увећана, иако васална, она постаје зазорна за Турску. Србија пак, коју је Бугарска колико јуче победила, за Турску више није тако опасна. Суревњива на Бугарску, она би могла корисно подупрети њену политику. Турска сад допушта Србији да отвори своје консулате у Скопљу, Приштини, Битољу и Солуну (1889). И у Турској и у Србији знало се да размена добара између њих није никаква, нити имају, као аграрне земље, за то услова. Главни и готово једини задатак ових консулата био је политички рад: препорођај наше просвете која у Турској није била призната и која се изводила и помагала тајно.

Први који није одобравао ово тајно држање Краљевине Србије према просвети својих сународника у Турској био је Стојан Новаковић. »Треба да се остави, вели он у једној својој претставци, пут кријумчарења и да се наиђе на пут легални у свеколиком старању за наше сународнике у Турској«. Као посланик у Цариграду он успева код владе у Београду да нашу просвету упути тим правцем (1888). У Министарству просвете постојао је нарочити одбор који се старао само о нашим школама у Турској. Он се укида, а старање о њима од 13 марта 1890 преноси се на Министарство иностраних дела.

Просвета у теократској Турској била је једна од привилегија коју је она давала признатим верским заједницама. Цркве су се саме бринуле о школама својих једноверника. До укидања наших самосталних цркава, Пећке патријаршије и Охридске архиепископије, тако је било и са нашим школама. Цариградска патријаршија се, када смо потпали под њу, није ни најмање старала о нашој просвети. Напротив, гледала је да је, где год може, замени грчком. Отада наше школе постоје још само по закону инерције, губе и онако слабу своју организацију и постају у најбољем случају годишња брига појединих општина. Остављене без икакве заштите, оне су предмет и разноврсних страних утицаја.

Турске власти су знале за улогу коју су наше школе вршиле пре ратова. Зато су биле на целој територији отсудно противне поновном отварању и ширењу њиховом. Да се оне нарочито одупру много је допринео и факат што је народ са свих страна полетео да тражи отварање школа на свом матерњем језику. То је био читав покрет о коме овде опширније не можемо говорити. Рећи ћемо само шта га је изазвало. Тадашњи и данашњи књижевни бугарски језик нису исто. Данашњи књижевни бугарски језик је више од половине српски. Додајте му редовну употребу падежа и више нема никакве разлике. Ондашњи књижевни бугарски језик ретко је ко разумевао и то тек после дугог навикавања. Егзархија је ратовала против нашег дијалекта. Писац ових редова зна да се по њеном наређењу сва служба у цркви изводила на ондашњем бугарском књижевном језику само да би се у наш дијалекат убацио по који бугаризам. Али о томе има и писмених доказа. Консул Христић из Солуна под 16 мартom 1890 јавља да је Егзархија наредила учитељима у Битољу, Велесу, Тетову, Охриду и Скопљу да обрате највећу пажњу на чисто бугарско изговарање код деце у школама, те да се бугарски језик не учи и не говори македонским акцентом. Тај бугарски књижевни језик су нарочито тешко разумевала деца. Због тога ученици почеше напуштати егзархиске средње школе и молити консуле да их пошаљу у Србију на продужење школовања. То су ти питомци »Друштва Св. Саве« и њихове колоније при гимназијама у Шапцу и Ваљеву и при Учитељској школи у Алексинцу. Напуштали су тада егзархиске гимназије не само ученици него и њихови професори и учитељи (Илија Пејчиновић, професор, кога је пропаганда у циљу застрашивања убила у Солуну, Марко Серафимовић и др.).

Дуго, годинама су се ломили напори и првака, и консула, и посланика у Цариграду, док је наш народ задобио право на своје школе у Турској. Од кајмекама, валија, министара, великих везира до самога султана, сви су обећавали да изађу у сусрет народним молбама, док су, међутим, тајно наређивали да се те молбе свим могућим административним смицалицама осујећују. И онда кад је од централне власти после великих јада искамчена прада (указ), валије су по поверљивим наређењима одбијали да је изврше изговарајући се или да је нису примили или да у њиховом вила-

јету *нема Срба*. Простор нам не допушта да улазимо у шिकाње турских власти: поменимо само да су за овакво једно народно право везивали и услов о личној награди која се пела и до 4.000 турских лира.

На овом новом путу наша акција почиње из Цариграда и то штампаном књигом. 1890 излазе у Цариграду осам књига, међу којима и календар *»Голуб«* и *Македонска читанка*. Шаљући у Београд по неколико примерака на углед, Новаковић за календар каже: *»То је прва књижица којом се одавде обраћамо не већ деци него народу самом. За први мах је доста и то да људи виде да их нисмо заборавили, и да се за њихове душевне потребе бринемо, а да се од њиховог народног дијалекта не либимо као што чине Бугари у својој пропаганди, гушећи својим тобожњим књижевним језиком и дијалекат и лепе народне традиције«*. Новаковић ово своје писмо завршава: *»Излишно је... да препоручујем родољубивом старању вашем ову ствар, пошто сам уверен да можемо жалити само то што се овим правцем није почело пре многих година, и што је најсуштаственији део радње за одржање наше народности остао толико пренебрегнут«*.

Ради ширења наше књиге и мисли организоване су књижаре у свима варошима. Направљен је списак свих књига које се по садржини могу унети у Турску и бити одобрене од власти. Нарочито су добро снабдевене књижаре у Скопљу и Солуну. Из наше скопске књижаре снабдевала се чак и бугарска која је потом отворена. »Траже ми, вели њен књижар, те књиге из унутрашњости«. После је то, наравно, престало, пошто му је пропаганда забранила. Консул Карић из Скопља у свом писму од 15 октобра 1890 о томе вели: *»Тако ми данас имамо до близу стотине разних књига, сем школских, и то у пределима где пре године дана није било ниједне, и где се од српске књиге бегало као од неке пропасти, нити је ико могао мислити да ће се оне после тако кратког времена у сразмерно тако великој количини унети и слободно продавати«*.

Наша писана реч, овде-онде расејане старе школе и дубоко укорењене традиције с једне, и чисти бугарски језик у настави и говору с друге стране, изазвали су и препорођај којег смо се напред укратко дотакли. Млађе генерације, после преласка бугарског књижевног језика на српске особине нашег дијалекта, не могу ни схватити колика је етнолошка разлика између Бугарина и *»Македонца«*. Данас се појам о тој разлици може добити само кад се оде у источну или јужну Бугарску и ступи у непосредан додир са људима из народа.

Наш посланик у Цариграду, Новаковић, својим писмом од 9 јануара 1890 тражи од консулата податке о нашим затеченим школама. Из целокупне преписке не види се да је расправљено питање: на коју основу јавно поставити наше школе у Турској?

Међутим, наш положај био је овакав: Ми нисмо имали своје цркве, а зна се да су све признате народности имале своје школе под окриљем цркве. Да поставимо питање цркве пред Турке, ми нисмо имали нимало услова; поред тога, то би значило изазивати још

једну шизму. И, кад бисмо имали за то потребних услова (три митрополита) политички разлог не би нам то саветовао. Чинили су се напори да Патријаршија на целој својој територији у интересу православља призна наше школе за своје и узме их у заштиту. Али, као што ћемо видети, она на то није пристајала. Цркве су у Турској биле политичке експозитуре пресумтивних наследника »болесног човека на Босфору«. Као такве су биле легитимисане Патријаршија и Егзархија. За то је и »болесни човек« са своје стране ишао на то да цркве укрсти и, укрстивши их, у међусобној борби неутралише. Под тим условима, Турска би и нама, као што је и Румунима, врло радо дала цркву. Скопска епархија је спадала и у сферу грчких територијалних претензија, ако не потпуно, а оно бар колико ради »компензације«, када се буде делило наследство »болесног човека«. Зато су нам грчки консули у Скопљу у питању школе и цркве чинили велике пакости. Грци митрополити рашко-призренски, а по некад и скопски, по одобрењу Патријаршије, узимали су у заштиту наше школе, али на то није пристајала Porta. Ова је ту привилегију Патријаршије тумачила тако да се односи само на грчке школе, а не и на школе других народности. На тој основи Porta није хтела да призна ниједну школу чак ни у рашко-призренској епархији. Овај покушај је обновљен и под митрополитом Нићифором. Иако Србин, он, као патријаршиски владика, може да штити грчке али не и српске школе. Кад је патријарх преко свога изасланика интервенисао на Порти у овом питању, Зухди-паша му је поручио »да је питање српских школа политичко питање. Српски посланик хоће да бугарске школе претворимо у српске, а то не иде«.

Према ондашњем ходу ствари, ево у чему је значај овог Зухдијевог политичког питања српске школе.

Насупрот ономе што се мислило и мисли, Турци султан Хамидовог режима нису били просте незналице. Они су врло добро знали наш положај у средини народа. Они су, исто тако знали и за своје тешкоће са нама, како у прошлости тако и у будућности по испољеним симпатијама према српским школама. Да би нашу делатност у крајњим њеним циљевима неутралисали, они су чинили све могуће и немогуће тешкоће отварању наших школа као и постављању Срба за митрополите само, да би нас приморали да поставимо питање своје цркве, и да то питање поставимо у што неповољнијим приликама за нас. Уколико би прилике биле за нас мање повољне, утолико би црква задобила мање права. Међу осталим црквама, она би била само сенка од цркве и играчка у турским рукама, већа играчка од егзархиске. Само таква неугледна српска црква могла је држати равнотежу егзархиској и патријаршиској, кад се изукрштају на терену око кога су се отимале.

Ми нисмо ипак упали у план Турске. Зато смо и били толико изубијани.

Али и ми смо сами својој акцији за отварање школа чинили нехотице сметње. Решени да напустимо револуционарни став према Турској, у Србији се тога става духовно нису могли ослободити. У

Београду је ученике из неослобођених крајева прихватао *Друштво Св. Саве*. Оно их је, међутим, васпитавао војнички револуционарно. На основу рапорта турског посланика у Београду, Porta је издала 1889 поверљиву ираду којом се властима наређује »да се школе и учитељи које је Друштво Св. Саве отворило, односно у Турску изаслало, никако не трпе, пошто је Porta стекла уверење о опасним по Турску тенденцијама поменутог друштва«.

Влад. Карић је у жељи да отвори српске школе у Скопљу наишао на несавладљиве тешкоће. Нису само Турци томе били противни него и њихов савезник егзархиски митрополит. Патријаршиски митрополит Пајсије није хтео јавно да каже ни једну добру реч, али потајно је био наш највећи непријатељ. Против српске школе устао је исто тако и грчки консул са колонијом Цинцара коју је водио неки Кондро Димо. Аустриски конзул радио је против српске школе испод жита, иако је његова држава по тајној конвенцији са краљем Миланом била дужна да помаже ширење српског утицаја долином Вардара.

Кад се у ово питање умешао наш посланик у Цариграду Новаковић, турски посланик у Београду предао је нашој влади Портину ноту у којој је стајало: »Да се султановој влади не обраћа са захтевима које она, и поред најбоље воље, не може усвојити, па се тако налази у незгоди да, одбијајући те захтеве, и преко воље доведе у сумњу оно добро расположење којим је навек према захтевима Краљевске владе била надахнута.« Тада је Новаковић сазнао за постојање поменуте поверљиве ираде која је онако јасно осветлила то »добро расположење«. Он је у Београду предузео кораке да се отклоне узроци од којих су Турци зазирали.

Косовски валија Ахмет Ејуб-паша, примајући од потписника молбу за српску школу у Скопљу, отерао их је овим речима: »Какву школу, код толико других, тражите у Скопљу? Ви сте јабанције. Овде вам школу не дам. Идите сваки у своје место и тамо тражите школу.« Најзад, после многих перипетија, школа је отворена водоосвећењем 2 фебруара 1891, али је због интрига одмах затворена. Прорадила је тек идуће године 30 августа. А дозволу је добила тек 1894; дозвола је гласила за основну школу и нижу гимназију.

Дозволом српских школа у Косовском вилајету још више се заоштрава борба између нас и Егзархије. Ова почиње да губи терен, иако јој Турска пружа сву подршку. У њеном ничим незаустановљеном налету против наше школе огледа се сва њена улога агената провокатора. У народу, пак, страх од Турака попушта. Преко консула као невидљивих својих вођа, а наслоњен на Србију, народ све енергичније иставља право на своје школе. Између многобројних само неколико примера. Егзархиски митрополит Теодосије писмено денунцира кајмекаму учитеља у Ст. Нагоричину за кога вели да га плаћа Србија и да децу не учи по *словенским* већ по српским књигама. Власт га хапси и заједно са књигама доводи у Куманово. Теодосије у Ст. Нагоричино шаље егзархиског учитеља који обија школска врата и насилно улази у школу. »Овом

приликом, пише Карић, десило се нешто чему се можемо веома радовати. Кумановци, наши најплашљивији људи на свету, писмом преко поште извештавају учитеља Крсту о току ствари нагоричинске школе, што се према досадашњем њиховом понашању може сматрати као невиђена дрскост.» Писмом, пак, од 11 октобра 1891, он извештава да је поп Глигор са целом својом нуријом у којој раде две наше тајне школе — Нивичани и Рудник (Велес) — напустио Егзархат. — Станковић из Приштине извештава 17 новембра 1892 да је кајмекам позвао проту у Митровици и питао га како се зове њихова школа. Он је одговорио да се зове *словенска*, али учитељ, Јан. Славковић, који је такође био присутан, казао да се не зове словенска већ *српска*. — Боди из Битоља 9 децембра 1891 јавља да је преспанско село Воштарани напустило Егзархију. Егзархиски владика одлази у село, одузима влашћу кључеве од цркве и проглашава је егзархиском, иако је она зидана пре егзархије и при подели припала патријаршистима. 11 марта 1891 Боди из Битоља пише: »Народна свест се на све стране пробудила и покрет у нашу корист опазио. Ово је задало великог страха бугарској пропаганди и за то се она упела свим силама да тај покрет угуши«. — Љотић из Солуна 14 јуна 1891 пише да је воденски владика спреман да свуда помогне отварање наших школа, па чак да и неке грчке по селима претвори у српске. Становништво у Јенице Вардару је подељено на патријаршисте, егзархисте и унијате, те влада раздор. У таквим несносним приликама »пристајући уз нас, они ступају на ново поље које искључује старе распре, већ за то може да их измири. Већ сам тај изглед привољева их нама, и то у толикој мери да су чак и јенички католици нудили да своју цркву и школу преобрате у српску школу и цркву православну—српску, ако им ујемчимо да ћемо њиховим свештеницима и учитељима давати помоћ коју они сада добијају од католичке пропаганде«.

Као што се види из овог летимичног излагања, егзархиска пропаганда, и поред својих моћних заштитника, на почетку деведесетих година прошлога века стајала је пред озбиљном катастрофом. Она се из те опасности извукла прво најамљеним убицама, а потом организацијом комитета у Софији (1893). Овај је више заснован у сврху заштите егзархиске пропаганде и ширења бугаризма него ли ослобођења Македоније, као што је истакао велику фирму. Гола нада на ослобођење Македоније, терор комитета, подозрење Турака у нас и, најзад — да бисмо остали до краја објективни — уздржавање Србије да не пренагли у својој акцији у Македонији, дали су бескрвни темпо препорођају нашег народа у Турској.

Бугари су, пак, на ланцу ослобођења Македоније најјаче политички привезали за себе оно што је било борбено у њеном становништву. Питање ослобођења загосподарило је свом његовом свешћу. У нашој релативно дугој отсутности у овим крајевима изгледало је као да је само провиђење определило Бугарску, иза које се очевидно осећало да стоји њена ослободитељка Русија, да оствари његов петстогодишњи сан. Ухвативши један део становништва за ову његову најинтимнију жарку жељу, Бугари су, ко-

лико се могло за оно кратко време од десет година, највише израдили код тог млађег света бугарску свест која је после многима донела огромна разочарења и личну несрећу.

До појаве наше просвете, Егзархији су људи свесно прилазили кад су у сукобу са грцизмом хтели да очувају своје словенско обележје. За то има пуно примера. Ми ћемо навести само овај који је врло карактеристичан. Тома Јаникијев је најповерљивије лице егзархиског скопског митрополита Теодосија, управо као његов секретар, по речима Карића, »фактотум«. Он је са митрополитом радио шест година и извршивао најповерљивије ствари и његове личне и Егзархије. Ово лице одлази Карићу и моли га да га спасе бугаризма. На питање зашто то чини, одговара да је он у души свагда сматрао како је бугарски утицај у овим странама само привремен, како он познаје расположење народа и како бугарски утицај нагло опада и уступа пред српским који се очигледно шири. Отада су они постали интимни пријатељи, сваки радећи са свога положаја да народна ствар, која је обојици била тако драга, слави што пре своју победу (21-IX-1891).

После организације комитета и преноса његова рада на терен Турске, комитету су прилазили сви који су хтели маколико да лично жртвују за слободу свога краја. Комитету су, само да би се осветили и опробали са Турчином, прилазили чак и људи који су били борбени Срби. И, тако, онда кад се Србија одрекла свога револуционарног става према Турској, тај став преузима Бугарска са својим помоћним органом Егзархијом.

Многи наши виђени људи из свих делова Јужне Србије и Македоније до Солуна пали су као жртва препорођаја српске националне свести. Простор нам не допушта да донесемо њихову мученичку читуљу.

У доба пре невесињског устанка Јужна Србија је имала, и то од скора, једну једину средњу школу — Богословију у Призрену. По примеру на богате Бугаре који су то радили по својим крајевима, њу је основао 1871 мештанин Сима Игуманов који се обогатио трговином у Цариграду и Русији. Оставши без деце, он је ову своју просветну задужбину и материјално потпуно осигурао. Захваљујући, пак, заштити руског консула у том месту и страху од бесних Љумљана у њеној непосредној околини да у случају потребе са њом раскрсте за неколико часова, Турска није дирнула ову школу. Она је, дакле, прво наше просветно жариште и у народу стекла је, по раду њених васпитаника, неоцењивих заслуга.

У Цариграду је са прекидима постојала одавно српска основна школа. Она се у то доба издржавала од помоћи коју је добијала од Русије и од Србије. На заузимање посланика Стојана Новаковића, а по молби наших печалбара, она је 1891 обновљена и 3 фебруара 1892 отворена. Без изгледа да се у догледном времену отвори средња школа у неком нашем већем месту, затражено је да се при овој школи отворе и гимназиски разреди. Турци једино овој молби нису направили тешкоће. Од 1892 поступно су при њој отворени прво нижи, а потом и виши разреди гимназије.

Новембра 1892 добијена је дозвола за школу у Солуну, а 1894 отворен је и први разред гимназије са 15 ученика. Опет, дакле, на једној од најудаљенијих тачака од Краљевине али, ипак са преимућством: у средини најјужнијег дела нашег народа. Дајући ову дозволу, Турска баш због тога није допуштала да школа носи име своје народности него је крштена »Дом науке«.

Сима Игуманов,
оснивач Призренске богословије 1871 год.

Отварање школе у Солуну необично је радосно одјекнуло не само у Солунском него и у Битољском вилајету. Помислило се да је Турска, најзад, изашла у сусрет небројеним молбама из разних места која су годинама чекала да им се дозволи школа на матерњем језику. Међутим, ово радовање је било узалудно. Кад је Васиљевић потражио од солунског валије објашњење зашто не дозво-

љава отварање српских школа у унутрашњости, овај му је следеће одговорио у својству пријатеља: »Немојте се обазирати на ово што се данас ради овде, већ гледајте да у Цариграду осигурате вашу ствар. Отуда све зависи... Ако хоћете да имате стално стање и права, гледајте да то остварите преко Цариграда... Казаћу вам отворено, али не смете нигде употребити, *иропивни* су из Цариграда. Кад бих ја био противан, нигде људи слободно не би смели називати се Србима..... Ја бих дозволио драге воље ваше школе где су Бугари јаки, али ми *не дају* из Цариграда«. (4 јануара 1895).

Са питањем отварања српских школа у ова два вилајета ломиће нас Турци још пуних пет година. Оквалификовано као политичко од оних од којих је зависило, оно ће се најзад, политички и разрешити. Из страха да се Србија 1897 не придружи Грчкој, Висока порта је одобрила да се допусти отварање наших школа и у Битољском и у Солунском вилајету. Тада је, поред основних школа у свима важнијим местима, отворена у Битољу и нижа гимназија без забране да носи име народа из њене средине. Ипак, из обзира према Грцима — да их не бисмо озлоједили — ми смо извесне пределе искључили из нашег ширења, иако су наше школе у њима веома тражене (Лерин, Соровић, Костур и др.). Наша Битољска гимназија, у којој није могао служити ниједан поданик из Краљевине, извршила је једну велику националну улогу. Насупрот мишљењу званичних претставника наше националне политике, у њој је кад је комитет покушао да терором погази све наше школе схваћена и разрађена идеја оружане одбране наше просвете; у њој је схваћен и остварен четнички покрет; у њој је тај покрет одбрањен од покушаја да се или растури или потчини бугарском комитету.

Овим последњим актом централне турске власти решено је начелно и дефинитивно питање отварања наших школа у свима пределима у којима је живео наш народ. Али су искрсле нове тешкоће за њихово отварање и напредовање и оне су уз остале учиниле да тај темпо буде доста лаган.

Са наше стране лутало се доста дуго на којој ће се основи тражити њихово отварање. Ми смо у почетку желели да то буде на основу привилегија Цариградске патријаршије. Она је за школе у Рашко-призренској епархији пристала, али кад је настало питање школа у Скопској и другим епархијама, одбила је да их узме под своје окриље: прихватајући наше школе као своје, она је себи, као грчкој националној установи, подривала темеље. У почетку су неки Грци митрополити (Дебарско-велешки, Преспански, Воденски, Струмички) били вољни да прихвате наше школе из разлога чисто верских. Али, кад су им објашњене крајње последице таквог њиховог држања, одмах су променили свој став. Тада наш покрет за отварање школа и за повратак свештеника из шизме у православље наилази код грчких митрополита на највећи отпор. Они у међлисима тврде да у њиховој епархији нема Срба; за повратак из шизме траже да се свештеници понова рукополажу, иако су неки од њих били рукоположени од ондашњег патријарха као пелагониског ми-

трополита; нове кандидате, ако неће да буду Грци, упућују егзархском митрополиту; чак су одбијали право сахрањивања у гробљу патријаршке цркве. Никакви разлози вере нису их могли убедити да против шизме треба да иступамо сложено и заједнички. Они си свесно наш свет радије гурали у шизму, него да га за нас одатле издвајају. По њиховом мишљењу, за грцизам шизматици су мање опасни него ми који их из корена чупамо.

Напред смо видели да ни Турци, сматрајући питање наших школа политичким, нису пристајали да старање о њима потпадне под Патријаршију.

Тешкоћа отварања наших школа разрешена је на тај начин што су нас Турци сами упутили, односно приморали, да њихово отварање тражимо на основу закона о јавној настави. Тешкоће пак верске природе приморале су нас да у Патријаршији отворимо борбу за митрополите Србе. Кад је наша просвета освојила терен Скопске епархије, постављено је питање Србина митрополита (архим. Фирмилијан). А кад је у том погледу рашчишћено поље у Дебарско-велешкој епархији, дошао је прво Грк Поликарп са свима спољним обележјима Србина, па потом (1910) Србин Варнава (недавно преминули Патријарх).

Наша нова школа заснована је потпуно на модерној основи. Нигде се више не ради по манастирском методу, нити у манастирима више има школа. Највећи део учитеља имао је модерну педагошку спрему. Један део кадра био је изашао из педагошких школа у Краљевини, а други из Призренске богословије у којој се педагошкој спреми обраћало исто толико пажње колико и духовној. Из свих горњих разлога број наших школа заостајао је иза егзархских, али квалитет наставе у њима није се могао ни сравњивати са оним у егзархским у којима су радили полуписмени учитељи. Ови су пре били комитетски експоненти но културни радници, пре терористи, слепо оруђе, но свесне народне вође-просветитељи.

Наше средње школе стајале су на истој научној и педагошкој висини на којој су биле одговарајуће школе у Краљевини. Ове су имале чак и једно преимућство. Наставно особље бирало се међу најбољима истих квалификација. Настава се изводила по истом плану и програму по коме је извођена у односним школама у Србији. Васпитаници су добијали солидно, потпуно рационално образовање. Оно није било срачунато као у егзархским школама на то да даје шовинисте, умно једнострано настројене људе који својом главом неће бити кадри да реално гледају на себе и свет. Ова духовна и морална страна васпитаника у нашим школама је поштована као светиња. Ушавши у свој народ, ми нисмо имали потребе да насрћемо на ум и срце његовог подмлатка. Од тако образованих и васпитаних младића народна ствар је много добила и у борби са Егзархијом и после њеног нестанка. Ти млади људи данас заузимају врло угледне положаје у својој струци и сматрају се као једни од најспособнијих вођа у њој.

Учитељи су радили у таквим тешкоћама које би данас биле несхватљиве. Не само да су школске зграде, нарочито у селима, биле врло далеко од најпримитивније хигијене, не само да није било прибора и учила, него је спољна атмосфера била запаљива у мери да је сваког тренутка могла да плане и спржи цело село са школском децом и учитељем заједно. Настава се изводила у непрекидном страху од каквог оружаног напада. У варошима ни улица до школе и од школе није била сигурна. Иза сваког угла могла је планути пушка, револвер или засијати кама у руци каквог очајног шовинисте. Кад је 1903 комитет предузео да становништво унифицира као егзархиско тј. кад је насрнуо на наше школе — учитеље, свештенике и народне прваке — у намери да их искорени, учитељи су раме уз раме са народом устали у њихову одбрану. Између обостраних наоружаних чета настала је борба без поштеде. У тој по нас неравној борби, захваљујући свести народној, и комитет и Егзархија подлегли су не само физички но и морално. Престиж њихов био је срушен. Улога коју су просветни радници одиграли у одбрани наше просвете и националног имена у најопаснијим приликама по себе нема примера у историји ни једног народа. Они су самоодрицањем рашчистили терен да народ дочека спреман своје ослобођење и уједињење са Краљевином Србијом. Србија, пак, са своје стране од почетка свог самосталног политичког бића никад није имала пред очима другог циља него да ослободи своју у ропству заосталу браћу и обнови у некадашњем сјају нашу стару државу. Она је ту своју мисију, коју је добровољно на се узела као императив заједничке прошлости, часно и пожртвовано извршила. Ми смо тај радосни моменат доживели пре двадесет пет година, чију успомену данас прослављамо горди и радосни.

3) ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ПОД ТУРЦИМА

ОД АЛ. ЈОВАНОВИЋА

КАРАКТЕР БОРБЕ — УЗРОЦИ ПОКРЕТА — ПОСТАНАК — РАЗВОЈ — РЕЗУЛТАТИ

Наш четнички покрет који је букнуо 1904 јесте последња фаза вековних борби против турског режима за ослобођење и уједињење. Од догађаја у најближој прошлости, он је наставак оних покрета у јужним пределима који су претходили српско-турским ратовима 1876—78 и који су се наставили и после њих. Од свих ранијих покрета, овај се разликује по томе што се води, прво, против оружане бугарске пропаганде, а потом и против Турске за ослобођење и уједињење са Србијом. Успеси његови су резултат отпора који је српско племе јужних предела иставило напорима бугарске пропаганде да онда горуће македонско питање реши једнострано, само у корист Бугарске. Према томе, ова борба четама између Бугара и Срба око Македоније носи чисто ослободилачки карактер. Не пристајући на културну утакмицу, Бугарска је терором своје комитске организације приморала народ Јужне Србије да се од ње брани оружјем.

Ова борба између Бугара и Срба око освајања Македоније прошла је кроз више фаза.

До бугарског покрета за Егзархију, ми смо — у националном погледу — били искључиви господари у том делу Турске. И разумљиво, јер смо кроз дуге векове и за време наше средњевековне државе, и за време турске владавине — имали две цркве, једну чисто народну — Пећку патријаршију, другу мешовиту — Охридску самосталну архиепископију, али баш са искључењем бугарске народности. У областима ових двеју цркава, српска народна просвета била је истоветна, без икакве разлике, и никад није престала. Док је, међутим, бугарска, за време ропства под Турцима, потпуно ишчезла. Бугари су за то време заборавили чак и своју народност;

стидели се свога народног имена и претапали се у Грке. Они су се почели будити тек у другој деценији XIX века, од руско-турских ратова. Прву своју школу они су отворили тек 1835 у Габрову.

За турског ропства постојала је између нас и Бугара ова карактеристика: Срби су уопште познати као бунтовници — револуционари, Бугари као осведочена покорна раја. Док је била снажна Турска нас је трпела и турчила; кад је ослабила, стала нас је гонити и потискивати. За успех у овом послу потребна јој је била једна антагонистичка установа, која ће јој бити и обавезна и зависна. Тога ради, она концептује црквену независност Бугара од Цариградске патријаршије. Потстиче и храбри Бугаре на овом путу и стварно руководи иза кулиса њихову борбу.

Из својих освајачких разлога црквену борбу Бугара помаже и Русија. Под њеним сугестијама да би се само покрет што више раширио нарочито преко српских предела она се води са лозинком »за словенску службу у цркви«. Сматрајући Бугаре својом браћом, покрет *за словенску службу у цркви*, који је једном својом општрицом био уперен и против српског народа, помагала је и Србија. Она тада још није била проникла његове тајне смерове. А кад му је прозрела намеру, покрет је био завршен, и за Србију је дао неочекивани резултат — *Бугарски егзархат* и у пределима некадашњих њених независних цркава. Под турским притиском гасе се тада српске школе, а њихова места заузимају бугарске. Српско-турски ратови су потпуно запечатали судбину српске просвете у Турској. Српска народност је тада под претњом најстрашнијих прогона у њој забрањена. Ретко је где потом радила тајно по која српска школа, и то са најоскуднијим средствима и самоуџим учитељима.

После српско-бугарског рата (1885) Турска је нешто мало омекшала према Србији. Бугарска се показала у сваком погледу јачом. Сем тога, пред очевидношћу, немогуће је било порицати постојање српске народности у извесном делу њених граница. Није се могао порицати ни историски факт да је она највећи део балканских области освојила од Србије у столетним ратовима.

После прекида просвете од петнаест година, Србија се 1889 званично умешала у питање српских школа у Турској. Дотле је бугарска пропаганда, хијерархиски уређена и од турских власти призната као црквено-школска организација, била заузела најважније позиције. Она се у просветном погледу била наместила, као искључиви господар готово за све Словене. Али одзив народа у Старој Србији и Македонији за српске школе био је тако општи

и тако одушевљен да је, ако не запрепастио, изненадио и Турке и Бугаре. Пред овом једнодушношћу народа, Турци и Бугари опет се удружују против нас. Тако за нас настају несавладљиве тешкоће у задобијању дозвола за српске школе. Бугари су их, међутим,

Лево: *Коџа* идејни творац, вођа и први претседник Битољског одбора. Десно: *Чифа* — Јован Ђирковић, идејни присталица и ревностан члан Битољског одбора. Сликали се за успомену на заједничко тамновање у Битољском затвору (1905), пошто је Коџа помилован и пуштен из затвора.

могли отворати без икаквих тешкоћа, где су и колико су хтели. После многих мука и шикана, захваљујући само упорству и неустрашивости нашег народа, оне су нам у Скопском вилајету дозво-

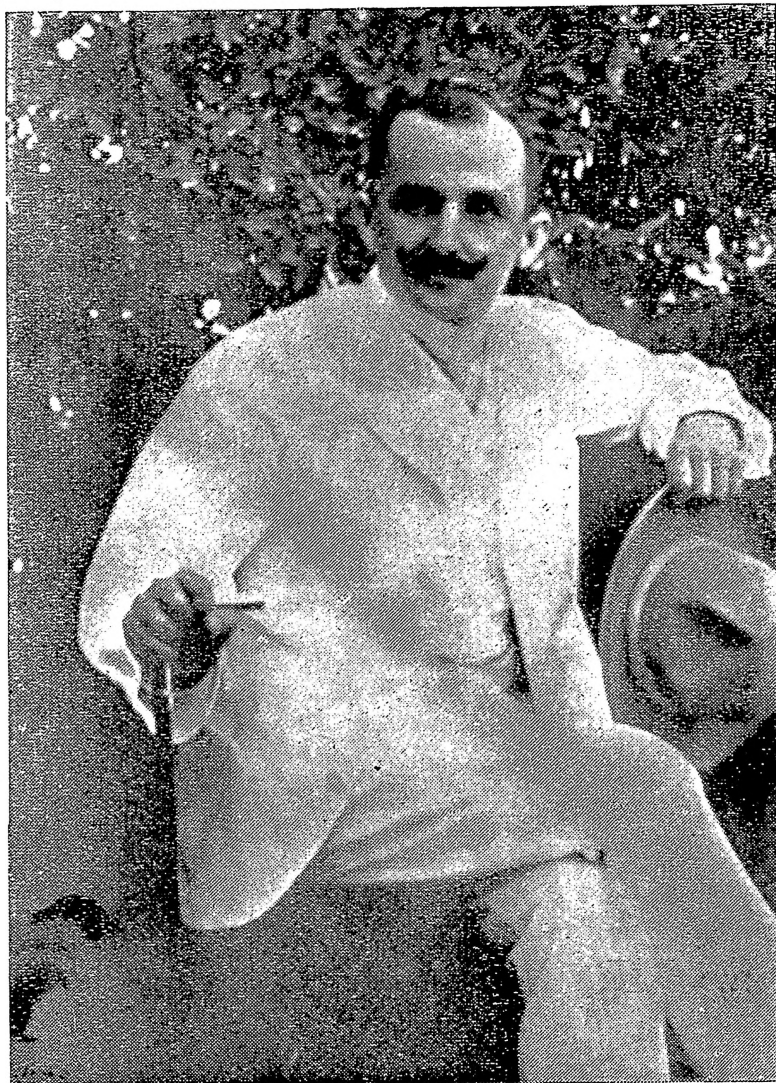
љене 1892. Сви пак напори нашег народа у Битољском и Солунском вилајету, као и заузимање Србије, остали су без успеха. Тек пред опасношћу да се Србија у грчко-турском заплету 1897 не придружи Грчкој допустила је Турска отварање српских школа и у ова два вилајета.

Турци су се плашили српских школа, али тај страх Бугарима није била довољна гаранција за сигурност њихових школа. Они у Софији оснивају удружење »Македонско братство« које су раширили преко целе Бугарске. Задатак му је да подржава бугарске тежње у Турској и прикупља материјална средства за њихово остваривање. Али, у угушивању народне жеље за српским школама оно се показало недовољно. Стога 1893 Софија прибегава ефикаснијем средству. Бугарска иступа пред становништво Македоније и Старе Србије као заточник његове највредије тежње — да га ослободи турског ропства. Те године образован је у Софији »Македонско-Одрински револуционарни комитет«. И, тако, револуционарна улога на Балкану — ослободилачка улога — коју је српски народ и Србија држала од памтивека па све до 1885, када ју је напустила, сад прелази на Бугаре, петвековну покорну рају.

Из Софије се организација комитета преноси на терен Турске. Пред очима народа она има сва обележја једне револуционарне завере: тајност, наоружање, четовање итд. Али сваки њен акт уперен је против српског и грчког просветног рада. Претњама, тучама, премлаћивањем, чак и убиствима, она приморава и села да се одричу Патријаршије и прелазе под Егзархију, да отерају учитеља Србина и приме учитеља Бугарина. Свака нова српска школа дала је најмање једну жртву у крви у лицу својих првака. Ово је, за десет година од оснивања комитета до његове прве побуне против турског режима 1903, био његов главни задатак.

Поред свих сметњи и суровости, српска школа је стално напредовала у потискивању бугарске школе и задобијању њеног терена. Где је једном истисла бугарску школу, свршено је било за вечита времена са њом. Десна страна Вардара, која је у почетку била јаче маркирана егзархиском бојом, очевидно је постајала српска за све који су пратили појаве у Македонији. И овај наш културни успех Бугари су хтели да маскирају у очима политичког света својом револуционарном активношћу. Те године они организују извесне терористичке акте на иностране установе у Солуну и једну побуну у нашим областима. И то не са циљем да озбиљном борбом сруше турски режим, у што се ни сами нису поуздавали, већ да раздраже Турке на покоље у маси. Познато је да су

ови на то, по свом верском фанатизму, врло склони и без мига озго. Циљ Бугара је био да покољи изазову интервенцију Великих сила, чији би резултат био једна аутономија са искључиво бугарском садржином. Побуна је инспеценирана поглавито у пределима где је бугарска пропаганда губила терен. Жељни освете над Тур-

Кусијот — *Панџа Гавриловић*, вицекоонсул — кооптирани члан Битољског одбора с јесени 1904.

цима, у њој су узели удела и многи Срби, Власи и Грци, поред Бугара из Бугарске и наших егзархиста.

Покушај устанка са таквим политичко-спекулативним циљем, наравно, није дао очекиване резултате. Време од три деценије, колико је било прошло од познатих излива зверског фанатизма муслимана у Босни, Херцеговини и Тракији 1875—76, Турци су упо-

требили на савлађивање својих крволочних инстинката и на дисциплиновање своје воље.

Турска је побуну угушила по свима правилима војних операција: у крви одметника и у рушевинама побуњених места. Власти су излив верског фанатизма готово свуда спречиле. Оне су пустиле да излив тога фанатизма замене влажна јесен и оштра зима које су настале.

Кордон турске војске дуж бугарске границе спречио је чете да се са терена врате у Бугарску. Оне које су се могле дохватити наше границе прешле су на територију Србије. Али све чете то нису могле учинити. Остало их је затворено у Турској много, и њих је требало запослити и искористити да се не би сасвим деморалисале. Централни комитет у Софији, одакле се акцијом управљало, објавио је да устанак није успео због »издајства« Срба и Грка. Српску и грчку пропаганду у Маћедонији треба уништити а све становништво *унифицирати* као бугарско. Тек ће тако унифицирано — духовно и морално уједињено — успети да у једном будућем устанку стресе са себе турско ропство.

Тада настаје нечувен терористички притисак — најчешће са садистичким убиствима и појединача а и целих породица — да села напуштају Патријаршију и прилазе Егзархији, примајући бугарског учитеља.

Циљ бугарске пропаганде био је очигледан. Она је хтела да нашу просвету потпуно угуши, те да све словенско становништво духовно уједини у току времена и да га на тај начин припреми за ослобођење и присаједињење искључиво са Бугарском. Бугари су тада крили овај свој план. Али за време окупације Јужне Србије у светском рату више нису имали разлога да то чине. Они тада пишу:

»Les chefs du mouvement macédonien allaient au fond encore plus loin: ils aspiraient à la solution radicale (et par là définitive) de la question macédonnienne — l'anexion de leur province à la Bulgarie... *Par l'Autonomie — à l'Union Nationale* — telle était la pensée intime des chefs du mouvement... Que tel fut le projet des chefs révolutionnaires prouve entre autres le journal clandestin hectographié, »La Bulgarie de San-Stefano« que Ch. Matow éditait en 1897 à Skoplié. — Старешине маћедонског покрета у основи су ишли још даље: они су тежили да из основа (па према томе и дефинитивно) реше маћедонско питање — присаједињење њене области Бугарској... Преко *аутономије* — ка *Народном Јединству* била је скривена мисао старешина покрета... Да је то био план револуционарних

старешина између осталогa су доказ тајне хектографисане новине »Санстефанска Бугарска« које је Хр. Матов издавао 1897 у Скопљу). — *Le mouvement révolutionnaire en Macédoine* — A. Tomoff et P. Bajdaroff, p. 85.

Војвода Мишко Крсћић—Павловски, последњи вођа Брсјачког устанка (1880—81) који се није добровољно предао Турцима; први који је као војвода повео, априла 1904, у Поречју нашу чету и обновио у свом крају српско четништво. Слика непосредно по изласку из затвора у коме је неосуђен провео пуних двадесет година.

Пред крвавим призорима невиних људи, наш се мукотрпни народ узбуну. Он затражи да га Србија наоружа да би се могао бранити од комитација кад га нападну. За прелаз из мир-

ног става у активни треба само један корак. Србија је одбила да пође путем Бугарске. Она је преко својих консула препоручивала народу мир и стрпљење. Терористички насртај комитација она је сматрала олујом која ће прегрмети и после које ће се небо опет разведрити и сунце још лепше засијати. Народ и његови интелектуални претставници нису се са њом слагали. Они нису веровали да ће ведро небо и златно сунце обасјати и српске школе, пошто никакве друге организације у Турској нисмо имали. Не треба додавати да је пасивна Србија, пред грозничавом активношћу Бугарске, понижавала наше честољубиве раднике.

Кад је претставник Србије одбио прваке из Битољског вилајета да наоружа села за одбрану, ови се обратише својим интелектуалцима у које су имали вере и ставише их пред дилему: или борба за одбрану или разрешење да се покоре сили и не гину без циља и они и њихова чељад.

Интелектуалци, по савести, нису их могли разрешити. И тако би одлучено да се прихвати борба.

У Србији су пред активношћу бугарске пропаганде сви били изгубили поуздање да се у Старој Србији и Маћедонији може ништа поправити. Духови су били клонули. Одговорни политичари гледали су да дипломатским путем спасу што се још спасти могло. А, кад су интереси нашег народа долазили дотле да их брани наша дипломатија, унапред се знало, по стеченом искуству, да су пропали. Србија се бојала да се нашом четничком акцијом, у чији успех ни најмање није веровала, не замери Бугарској. Стога је Србија била отсудно противна икаквој четничкој акцији у Турској. Она није била за оружану акцију и из страха од Аустрије која је могла организовати чете и уперити их против оно мало Срба што је било заостало северно од Качаника.

У Србији неуспехом националне политике није била задовољна опозиција, чијом је кривицом — кад је била на влади — поглавито и дошло до тога. Њено је незадовољство, дакле, долазило више из опозиционог него из принципиелног става.

Како се бугарски терор изводио деценијама, неактивношћу Србије били су незадовољни и многи интелектуалци у тамошњем нашем народу.

У овако тешкој, управо очајној ситуацији, иницијатива за оружану одбрану полази готово једновременно из два потпуно независна центра. Та два центра један о другом нису ништа знала, нити су била у каквој вези. Један се од тих центара налази на самом терену будуће акције. Он ради под непосредним импулсом народ-

ног осећања и потреба. Други је ван терена акције — у Србији. Овај је израз поглавито незадовољства опозиције у Србији. Он покушава неки споразуман рад са Комитетом у Софији, али од њега бива безобзирно одбијен речима: »Ич си не бери гајле«. Вођство

Миџо Крстић—Павловски као поречки војвода из доба хуријета. Погинуо од заседе (15 октобра 1908) коју су му поставили Младотурци.

првог центра налази се у Битољу, а вођство другог у Београду. Завереници у Битољу живе и прате догађаје непосредно; они преживљују исте муке и исте потресе које и народ. Једномишљеници у Београду — завереницима их не можемо назвати зато што ни-

шта не ризикују — немају никакве везе са народом, на чијем терену мисле да развију своју акцију. Они се чак нису ни потрудили да тај терен обиђу као радознали путници у циљу да се упознају са народним претставницима и да чују њихово мишљење те да тако успоставе неку везу и, што је главно, да свој покрет упуте према неодложној народној потреби.

Из ових односа јасно је да је највише услова за успех имао центар у Битољу, иако је положај битољског — велика удаљеност од Србије — био најтежи, а београдског најлакши. Ипак битољски ће савладати све тешкоће и, најзад, успети, а београдски, после првог катастрофалног покушаја, напустити ствар и дићи руке.

Пре него је ушао у директну акцију, битољски центар је на свом терену извршио детаљну организацију покрета, а становништво још и духовно припремио уколико је то и са његове стране било потребно, пошто га је бугарска пропаганда својим нечувеним злочинима била најбоље одушевила за наш покрет. Као што смо напред рекли, Београд у том погледу није био ништа учинио. Он уопште није знао, нити довољно разумевао природу свога посла. Турску је, судећи по његовим поступцима, сматрао као потпуно дезорганизовану земљу по којој се комитске чете пркосно шетају на очиглед турских власти. Мислио је да је довољно наоружати чету и отиснути је преко границе, где ће она сама себи створити услове и за безбедно кретање, и за пријем у народу, и за рад у намењеном јој крају. Прва његова тако изаслата чета, под вођством војводе Анђелка Алексића, сатрвена је у Пчињи у мају 1904 до једнога човека, без икакве користи по општу ствар. После овог неуспеха Београд замире.

Битољци организују прво у Поречју, као у поузданој теренској бази, далеко од војних и варошких центара — од изненадних напада — једно чврсто језгро од чете, састављено од врло поузданих и одлучних људи. На њихово чело стављају Мицка Крстића-Павловског, чувеног још из Брсјачког устанка, чији је он био последњи вођа. Помилован две године раније, Мицко је живео у Битољу под полициским надзором. Они га 4 априла 1904 искрадају од полиције и пребацују у Поречје. Мицко тамо наставља рад по упутствима Одбора у Битољу.

Овај самоникли српски покушај организације против бугарских насиља узбудио је и Београд и Софију. И једна и друга престоница сагласно реагују против њега. То доказује да он ремети неки споразум између њих.

Марта 1904. био се састао у Нишу кнез Фердинанд са краљем Петром. Београд је покушајем у Битољу био незадовољан не само што је био уверен у његов потпун неуспех, него и што ће му

Велешки учитељ *Јован Стојковић* — војвода *Бабунски* први преводи на десну страну Вардара, марта 1905, своју чету коју је од својих земљака образовао и наоружао у Србији. По успесима у четништву и светском рату један од најславнијих војвода.

тиме покварити тешком муком одржаване споразумне односе са Бугарском. Амбициозни Фердинанд није допуштао Србији мешање

у тзв. Македонско питање. Да би се одржали неповређени ти односи, Београд је покушао да нашу прву чету или разоружа и распусти или да је потчини бугарском комитету.

С овим циљем послан је у Битољ поручник наше војске Ђорђе Ђерђковић. Знајући да одбор неће пристати да се лиши своје чете и организације, овај официр није му ни открио своју праву мисију. А да би доспео до чете изјавио је да је Београд прихватио акцију битољског одбора и њега шаље Мицку да му организује горски штаб. Само овако обманут, одбор га је тајно од полиције својим каналом пребацио Мицку у Поречје. Одбор је истовремено Мицку доставио, по самом Ђерђковићевом казивању, дужност овог официра у његовој чети.

Пред Мицком Ђерђковић је одмах изашао са својом правом мисијом. Захтевао је од њега или да разоружа чету и отпусти своје четнике или да над собом призна надлежност бугарске револуционарне организације. Како је његов захтев био у супротности са циљевима нашег покрета, Мицко је видео да пред собом има варалицу и издајника наше ствари. И, нимало не двоумећи, разоружао га је и ставио под стражу. О свему томе известио је укратко одбор и тражио упутства за своје даље држање у овом питању.

Из кратког и довољно нејасног Мицковог извештаја, одбор није могао да види у чему је управо неспоразум између Мицка и Ђерђковића. Мислио је да је до сукоба дошло због честољубља о првенство у чети. Да би се сукоб изгладио, одбор је наредио Лазару Кујунџићу да оде из Кичева у Поречје и да ову ствар расправи у духу наших начела а по својој најбољој увиђавности.

Међутим, показало се да је спор неразрешив. Циљеви наше и бугарске организације били су непомирљиви. Једни су друге искључивали. Истовремено се на граници Поречја појавио са својом четом комитетски војвода Сугарев. Он је исто тако знао за присуство Ђерђковића у Мицковој чети. И Сугарев је поставио исти захтев. У противном, претио је да нападне Мицка и насилно изврши *»решенијето на височајшиите кр'гове«*.

Наша чета је и по броју четника и по свом наоружању била још слаба. Она се није смела упуштати у борбу. Излаз из ситуације је био врло тежак, готово безизлазан. У овој прилици, Мицкову чету је, па према томе и цео покрет, спасао по цени свога живота Лазар Кујунџић.

По мишљењу Кујунџића, нико од њих није надлежан да решава једно овакво крупно питање. За то постоје виши органи. Они

су надлежни за овако крупне одлуке. Стога он предлаже да се питање пренесе на њих у Битољ, — па, како они реше, тако и нека буде.

Али за Сугарева питање је било решено од »повисочајшите кр'гове« но што су они у Битољу, и никако није пристајао да се оно одлаже. Захтевао је или одмах предају чете или ће је напасти. Пред оваквом неминовношћу Кујунџић је допунио свој предлог: он пристаје да пређе као талац у Сугаревљевоу чету, а да Ђерђи-

Фот. д-р. В. С. Радовановић

Уместо слике *војводе Саватија Милошевића*, који се никад није дао сликати, његова кућа у Павлици (на Ибру, ниже Рашке) у којој се родио и пред којом стоје његова два брата по повратку из светског рата.

ковић у истом положају остане код Мицка, док одбори у Битољу не донесу своју одлуку. Сугарев није никако попустио. За њега је ствар била одлучена и сад се имала само извршити. И тек на велико наваљивање Ђерђиковића, који у сукобу не би изнео главе, Сугарев је, најзад, пристао да се питање о даљем опстанку наше чете пренесе на односне одборе у Битољу.

Наш се Одбор није журио са преговорима. Напротив, он их је, под разним изговорима одлагао или прекидао кад год је могао. Спас своје чете, он је видео у времену. Очекивао је да му из Тетова, где их је поручио, стигну нове пушке ради наоружања повећане Мицкове чете.

У прво време, Одбор се није бојао за Лазареву главу. За његову одговарала је глава Ђерђиковића који се испољио као једномишљеник и агент бугарски. За Одбор је било свеједно да ли је он такав био по осећању или по дужности коју је добио у Београду кад се примио ове мисије.

Проницљив, Ђерђиковић је извесно по целокупном нашем држању увидео да наши неће приклонити главу под бугарску организацију. Страхујући за своју, он је уграбио један згодан тренутак и побегао испод надзора који се као над Србином није вршио сувише строго. Тад је Лазар дошао у највећу опасност. После тога и бугарски одбор у Битољу поставио је ултиматум: или Мицкову чету, или Лазареву главу. Због ограниченог простора, ми се овде не можемо упуштати у детаљније излагање ових догађаја. Рећи ћемо само толико да је и Лазар у последњем тренутку, приликом кретања Сугаревљеве чете, искористио једну јаругу и утекао. Чета је за њим осула паклену ватру. Али, захваљујући сумраку, шипражју и неравном терену, Лазар је био срећан да изнесе неповређен главу.

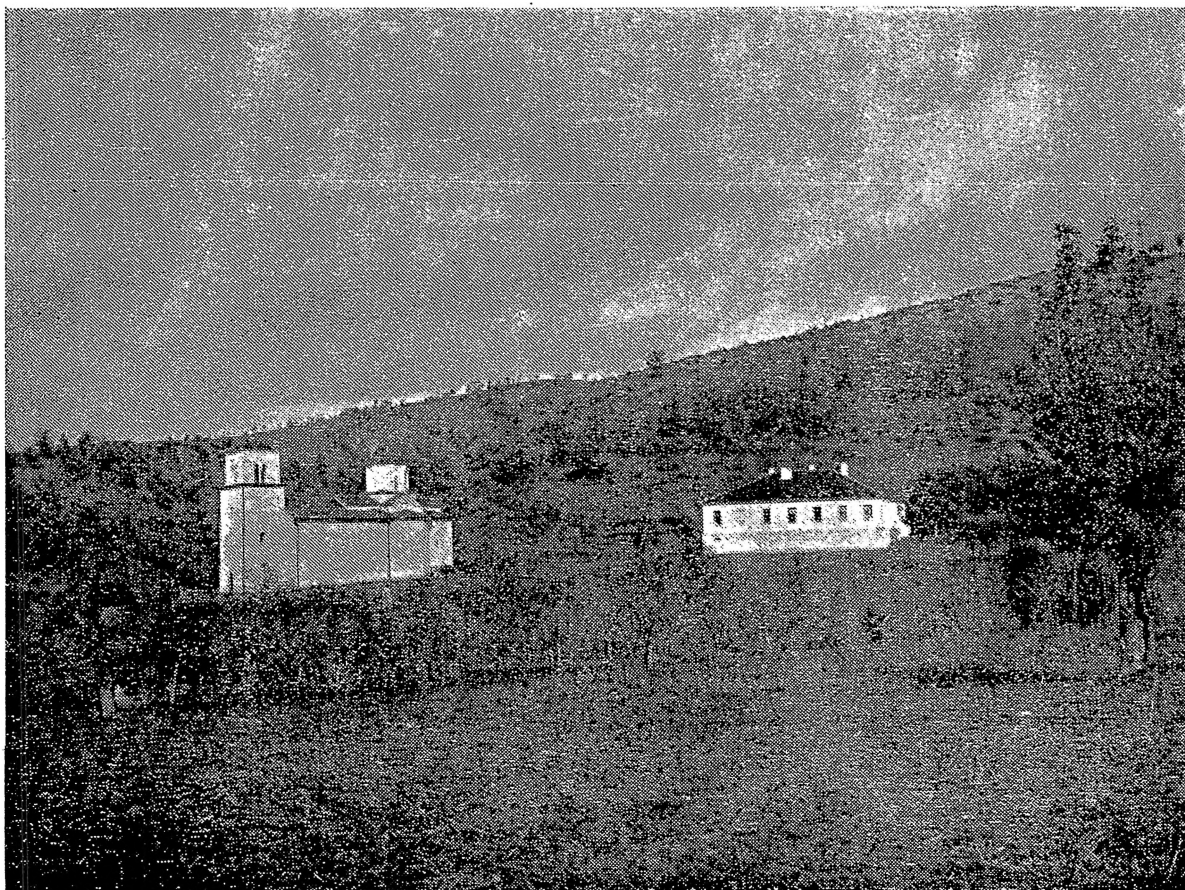
Тако је пропао овај покушај који је претио да у самом зачетку уништи наш четнички покрет.

Бугари су врло јасно увиђали значај још једне оружане организације у Маћедонији. Нимало нису сумњали у опасност која по њих лежи у једном таквом фактору. После првог неуспеха, акцију да уништи нашу чету преузима Софија. На чело овог похода ставља се Дамњан Грујев, онда чувени апостол бугарске организације. Он је крајем септембра 1904 сконцентрисао северо-западно од Прилепа, на граници према Поречју, најпоузданије своје чете из ближе и даље околине у намери да упадне у Поречје и примора Мицка на борбу.

У том кретању за Мицком, Грујев, првих дана октобра, наиђе на Мовнатецу на заседу једног потерног одељења турске војске. Борба са њим отегла се прилично дуго, али без одушевљења и са једне и са друге стране. Одељење турске војске било је слабо, а циљ Грујева није био да ломи своју снагу са низомом и да за собом диже потере. Врло рано, још за сунца, војска се повукла да би по дану стигла у Самоков, где јој се налазио логор. Борба је

привукла у близину и Мицка. Притајен у својим заклонима, он је пратио њен ток, а потом и кретање бугарских чета. Од својих пријатеља у прилепској области, он је знао за намеру Грујева.

После успешне борбе са низамом, бугарски четници, расположени, стигну на један пропланак око кога је Мицко био распоредио своју чету, наоружану сада новим тетовкама. Не извидевши околину, Бугари су се раскомили, разбацали своје ствари и за-

Фот. д-р В. С. Радовановић

Село Павлица, на Ибру ниже Рашке. Црква, задужбина косовских јунака браће Стевана и Лазара Мусића, сестрића кнеза Лазара, у којој је *војвода Саватије* крштен; школа у којој је славни војвода учио. Погинуо у Великој Хочи 25 маја 1905 г.

сели да се прихвате јела. Тада је, као из ведре неба, грунуо плотун наших четника. Међу бугарским комитама настала је забуна, која се после другог и трећег плотуна претворила у панику. Оно од бугарских четника што није пало мртво и рањено, дало се безобзирце у бекство. Њихов пораз је био тако потпун да су на бојном пољу оставили рањеног и самог свог највишег шефа. Потпуно

неочекивано за овакав и оволики резултат, Дамњан Грујев постао је заробљеник прве наше чете.

Излечен од ране, Грујев је остао у нашем ропству до Ускрса 1905. По одлуци битољског одбора, он је тада одведен у Скопље и предан др. Николову, старешини бугарске организације.

За све време ропства, Грујев је био драгоцен залога у нашим рукама. Бугари су одмах престали са терором. За то време није забележен ниједан њихов озбиљнији напад у било ком нашем крају. Наш живаљ на све стране одахнуо је душом.

Наша организација је ово затишје употребила врло корисно. Обезбеђена од напада, она је проширила своју организацију у кичевском и прилепском крају. Наше становништво је обузело необично одушевљење. Мицкова чета је још више појачана. У прилепском крају Тренко образује своју чету. То је друга по реду у Битољском вилајету. Увиђајући потребу везе са Србијом, претседник битољског одбора долази крајем децембра у Велес и првих дана нове године у Скопље. Његов задатак је да види има ли самосталних присталица за четнички покрет, те да се организација прошири и на ова места. Међу просветним радницима у Скопљу нико се није одвајао од званичне политике консулата. А та је политика била противна икаквој нашој четничкој акцији.

Заробљење, пак, Дамњана Грујева имало је врло значајних последица како за сâм наш покрет, тако и за положај и улогу Србије у догађајима Маћедоније.

Чим је у нашој штампи објављен овај успех, јавно мњење у Србији је стало на страну покретача у Битољу. Одговорни политичари колебали су се неколико месеца. Најзад, теразије су и код њих превагнуле на страну »усијаних глава«, како су их назвали у самом почетку покрета. Они су тада признали покрет као народну тежњу и потребу, а затим су га почели помагати морално и материјално. Када је пала ова одлука, сазнаће се тек кад архиве постану приступачне. Али још сада можемо поуздано рећи, у вези са догађајима како су се онда развијали, да то није могло бити у 1904 години.

У међународном погледу овај успех је био још значајнији. Српске чете о којима се дотле ништа није ни знало ни чуло, одједном се претстављају свету једним великим успехом. То је била не само сензација првога реда, него и дипломатска загонетка. Дипломатски претставници су знали да Дамњан Грујев као фантом крстари по Маћедонији и уздуж и попреко. Турци га на све стране траже да га открију и заробе. И, што они не успевају, успе-

*Војвода Лазар Кујунџић, идејни присталица и творац четништва, херој
Велико-Хочански (25 маја 1905),*

вају Срби. То је, у најмању руку, значило још један фактор у македонском питању — фактор који се дотле, очевидно, уздржавао.

И страни претставници и дописници страних листова потрчали су у Министарство иностраних дела по обавештења. Међутим, чим је прочитао депешу, Никола Пашић је напустио Министарство, и три дана је дипломатски боловао. Требало је зрело смислити како да се објасни заробљење шефа организације која је до темеља уздрмала и Турску и положај и улогу Србије у тим догађајима. Отада Србија постаје пуноправни фактор у решавању македонског питања. Дотле се на њу као на неког важног чиниоца готово нико није ни освртао. И уколико се она узимала у комбинацију, то је било у вези само са северним делом Старе Србије.

Моралне последице заробљења Грујева биле су у Србији још значајније. Одједном је нестало мдре која је дотле као оловом притискивала духове. Небо се разведрило. Духови окуражили. Није, дакле, било све изгубљено као што се дотле мислило. Позиције које смо испустили могле су се повратити. У Македонији се народ сâм дигао да стресе са себе невољу која га је притискивала и гушила. И успео је. Треба му, дакле, притећи у помоћ морално и материјално.

То су биле констатације и закључци јавног мњења у Србији. Оно се није било оглушило према браћи ни приликом страдања после илинданског устанка 1903 а камо ли у овој прилици.

Пошто је у Београду пала одлука о прихватању покрета, прва чета која је прешла границу Србије била је поручника-војводе Драгомира Протића. То је било почетком марта 1905. Њен задатак се састојао да Скопску Црну Гору наоружа као базу за операције у горњем Вардару. Стога је собом носила неколико коњских то-вара пушака и муниције. Војска га је открила у Табановцу и пре-коноћ опколила. У борби која је настала већина четника са вој-водом заједно је изгинула. Један мањи део је заробљен, и њих је постигла најгора судбина. У Куманову их је муслимански најгори олош линчовао у присуству власти.

На левој страни Вардара образовали су од мештана чете Чича Младен Павловић, Јован Станојковић-Довезенски и Петко Илић, један од ретких јунака који је наскоро погинуо. Из Србије прелазе Илија Јовановић, Љуба Јездић и Ђорђе Скопљанче. Њихов горски штаб је образовао Бацета Рујанац.

На десну страну Вардара, у Бабуну, доводи своју чету у дру-гој половини марта, 1905, Јован Стојковић-војвода Бабунски. Тада и прилепски војвода, Глигор Соколовић, отворено раскида са бу-

гарском организацијом и активно прелази нама. Он са Тренком држи везу између Бабуне и Поречја. Њихов штаб је организовао капетан Сретен Рајковић, који се показао као изванредно подесна личност.

Средином априла исте године упутили су се из Србије са сво-

Учитељ села Рудара, *Јован Станојковић* — војвода *Довезенски* одмеће се спонтано на челу једне мале чете после покоља у његовом селу који је извршио (11/24 августа 1904) бугарски војвода *Атанас Бабата*. У том покољу требао је и он да погине. Те године није се могао одржати због тога што нигде није нашао разумевања и подршке.

јим четама на десну обалу Вардара Саватије Милошевић и Лазар Кујунџић. Као чланови битољског одбора, они су тамо легално прешли ради формирања својих чета од људи из кичевског, демирхисарског и поречког краја који су били на печалби у Србији.

Потерна одељења турске војске открила су их у Никуљану. После одржане славне борбе на Челопеку, у којој су Турци имали преко две стотине које мртвих које рањених, они су се морали вратити преко границе. Њихов поновљени покушај да оду у своје крајеве преко Колашина, Призренске Горе, Шара и Сухе Планине завршио се катастрофално у Великој Хочи, родном крају Лазара Кујунџића.

У овој првој години четовања, на левој обали Вардара имали смо — због недовољне, а и неумешне, организације — знатних губитака у војводама и четницима. Поред осталих, уништена је на Петраљци 2 јуна и чета војводе Бране Јовановића, у којој је био и Богдан Хајнц, поручник.

У Битољу, пак, ван одбора јавља се суревњивост. Организацији хоће да се наметну људи који су у народу непознати и који сем тога немају ни најосновније личне особине за овакав конспираторски рад. Отуда трвења која одјекују чак у Београду. Делом због овога, делом због неразумевања у Београду послова ове врсте, претседник (Коџа) и један члан Одбора (Чифа-Јован Ђирковић) допашће тамнице, да би овај последњи после месец дана био пуштен у слободу а први осуђен на три године робије.

Сви ови неуспеси претили су да покрет малакше. И чудо једно! На место изгинулих војвода и четника јављају се плеаде других. Браћи у Старој Србији и Маћедонији прискачу у помоћ чак и Босанци и Херцеговци. Они ће школу четовања коју су изучили у нашим крајевима после анексије пренети у своје са истим успехом.

Наше чете су на левој обали Вардара најчешће долазиле у сукоб са турском војском, а на десној са бугарским четама. На левој страни народ је, штићен својим четама, окренуо леђа бугарској пропаганди. Турска војска, да се наш утицај у њему не би учврстио као искључиви, почела је у овом крају нарочито гонити српске чете. На овој страни ми нисмо уживали ни наклоност реформних аустријских официра. Напротив.

Десну страну, пак, испунили су својим многобројним четама Бугари. Њихове чете су биле састављене поглавито од ислужених војника и подофицира. Чете су водили, поред једног војводе, активни официри бугарске војске. Борбе са њима за овај део Маћедоније водиле су се на живот или смрт, и са једне и са друге стране. Из свих тих борби ми смо изишли као потпуни господари само зато што је народ био уз нас. По потреби он је сâм појачавао редове наших четника и у свакој другој прилици стајао је на нашој страни,

Пре освојења од Турака, ми смо Јужну Србију освојили од бугарске пропаганде народним четничким покретом. И само схватање и практиковање четовања код Бугара олакшавало нам је по-

Војвода Глигор Соколовић из Небрегова (Прилеп). Осветник против турског зулума и пре појаве бугарске четничке организације. Упада у њену мрежу али, уверивши се да не ради искрено на слободи Македоније, напушта је и придружује се нашој организацији. У њој својим успесима стекао је себи неувелу славу. Погинуо је од заседе коју су му поставили договорно Младотурци и бугарски комитски агенти (7/20 јула 1910).

сао. Сем материјалне незаинтересованости, наши четници су у додиру са народном масом одржавали братски однос и висок морал. Породична част је била неприкосновена светиња коју нико п

цени свога живота није смео повредити. У бугарским комитским редовима било је о томе овладало и укоренило се сасвим супротно схватање. Част породице морала је да прави уступке пред »потребом дејаца који се жртвују за слободу македонског роба«.

Наш покрет остао је савршено чист. Није се трпео никакав ниски инстинкт или интерес. А његова идеологија је била не може бити узвишенија. Ступало се у чету и полагала глава да се помогне брату који страда. Стога је у редовима наших четника владало незапамћено одушевљење. Погинути у борби са песмом на устима сматрало се не само за највећу част него и за једини циљ живота. То је било једно српским поносом и смрћу опијено поколење. Појава невероватна!

Дотле неуспесима сузбијани и угушивани полет нашег племена букнуо је као вулкан. Четништво се разгорело као необуздани пожар. Недорасле гимназијалце полиција враћа са границе. Људи у најбољим годинама напуштају своја редовна занимања и све угодности мирна живота да се ломе по најгорем времену и гудурама Старе Србије и Македоније. И у сукобу са непријатељем борба се буквално води на живот и смрт. Кад из ње није никаквог изгледа на спасење, четници се или сами, или договорно, или узајамно убијају само да не би пали непријатељу у руке.

Али опасности за покрет као организацију још нису биле потпуно престале. Тешкоће су биле у томе што су оне долазиле од утицајних, али у исто време и људи потпуно неупућених у ове послове. Ти добронамерни људи имали су пред очима и друге интересе сем интереса покрета у Старој Србији и Македонији као таквог.

Добро постављен и одушевљено прихваћен како у народу на терену акције тако и у Краљевини, четнички покрет је, и поред губитака у најважнијим покретачима својим, дао 1905 резултате каквима се ми никад нисмо надали. Поникао у овим несрећним српским областима под Турском, он је за свој циљ имао пре свега одбрану српства од бугарске пропаганде, потом одбрану од турског зулума и, најзад, припрему за ослобођење и присаједињење са Србијом. Краљевина Србија са њеном слободом, законитошћу и демократским уређењем била је свима идеал. При томе њене партије нису долазиле у обзир. И сасвим разумљиво. Друштвени живот у Турској био је одвојен од друштвеног живота у Србији троплим кинеским зидом. На њене партије нико у Турској нити је мислио нити је хтео да зна. А од оних који су знали, нико није хтео да покрет заснива на тој основи. Свест Македонца је сва

била заузета само *Слободом*, макар, по речима једног дејца, и циганском. Организација покрета изведена на партиској основи

Срећен Рајковић — војвода Руднички, капетан. Шеф горског штаба на десној страни Вардара (1905).

претпоставља становништво подељено у партије. Рекли смо да то није био случај. Извршити је ипак на тој основи народ то не би

разумео. И иначе у почетку слаби на терену, таква организација би покрету сузила подлогу и потсекла до корена крила одушевљења која су га понела и носила. С погледом на највиши циљ, покрет је хтео да за собом има неподељену Србију све до ослобо-

Потпоручник *Жика Миловановић*, четник и херој Велико-Хочански
(25 маја 1905).

ђења и присаједињења. Питање партија могло је доћи у обзир тек пошто се стекне слобода.

1905 у Београду је постојао Средишњи одбор четничког покрета. Он је установљен без знања и учешћа иједног од његових

твораца. Поред ванпартиских војних лица, у њему су заседавали и најважнији претставници појединих партија. Карактеристично за компетенцију у нашим јавним пословима: ниједан од његових чланова није ни као туриста пропутовао кроз области чију је судбину

Војвода Ђорђе Цвејковић Дримколски. Родом из Лабуништа. Сопственик кафане »Три грозда« у Београду. Затвара радњу и одлази на челу чете у свој крај да га брани од зулума (1904).

имао да води. Договорно или не са Средишњим одбором, али претседник његов поставио је захтев вођама покрета из Битоља и Скопља да се сви одбори у Турској преорганизују на партиској

основи тј. да свака партија у Србији има у свима месним одборима свога претставника.

Не само не увиђајући потребу за овакву организацију, него сматрајући је и као врло штетну, па чак и опасну по покрет, вође

Богдан Раденковић, наставник Скопске гимназије. Родом из Бугарића (Косовска Митровица). Идејни вођ четништва на левој страни Вардара од оснивања (1905). Врло заслужан радник. У солунском процесу осуђен на смрт па помилован. Умро у затвору јула 1917.

и творци покрета одлучно су одбили овај предлог. Кад се на њему настојало, они су припретили да ће са Средишњим одбором прекинути сваку везу.

Главни разлог за одбијање, поред напред изнетих мотива, био је и тај што се рад у одборима на терену акције заснивао на *личном поверењу и одговорности друга другу*. Предлагана организација поставила би рад на *личном неповерењу и неодговорности*

Аџанасије Рујанац-Баџеџа, први шеф Горског штаба на левој страни Вардара. Погинуо у борби са турском војском у Бељаковцу (Куманово) 3 јуна 1905.

друга другу. Рад заснован на овом последњем принципу, вође су сматрали убиственим и због тога су га енергично и одбили. Извесно само зато што се претседник Средишњег одбора нашао пред сложним отпором ништа у овом погледу није даље предузимао.

Активност Средишњег одбора састојала се: у прикупљању материјалних средстава за потребе организације; у старању и збри-

њавању четника који су долазили у Србију на одмор, лечење и зимовање; у обуци четника у руковању пушком и бомбом; у формирању чета и њиховој опреми и наоружању приликом прелаза границе, итд. Средишњи одбор није био задовољан овом скром-

Војвода Косџа Пећанац, први пут одликовао се на Вуксану (Скопска Црна Гора) у борби са турском војском која је употребила брдску артилерију.

ном али ипак врло важном улогом. Он је имао амбицију да самостално од званичних фактора води и политику четничког покрета. У овом погледу, он се заносио привидном самосталношћу бугарског револуционарног комитета. У самосталност бугарског револу-

ционарног комитета веровали су они који су само из радозналости пратили појаве у Софији и Македонији у вези са овом турском облашћу. Они, пак, који су у односе између Бугарске и Одринско-Македонског комитета дубље проникли нимало нису делили

Војвода Брана Јовановић, поручник, славно погинуо у деветчасовној борби у Петраљници 2 јуна 1905.

мишљење радозналаца. Ти познаваоци односа били су дубоко убеђени да и акцијом званичне Бугарске и акцијом Одринско-Македонског комитета управља једна и иста глава. Оно што не може да

спроведе кроз законске форме — на допуштен начин — спроводи она на противзаконит — недопуштен начин — преко своје револуционарне организације. Бугарска се стога јавно одрицала комитета и претстављала га патриотском одметничком установом. Али

Богдан Југовић—Хајни, поручник, класни и четни друг Братин. Погинуо заједно са њим у Петраљци (Крива Паланка).

није ништа предузимала против њега, и ако је на њу бацао тамну сенку неправне државе. На тај начин, Бугарска је себи створила политичке маказе којима је секла сваку неповољну нит својих обманутих суседа.

Заведен, дакле, привидном самосталношћу бугарског комитета,

Средишњи одбор покушао је да за ово своје мишљење придобије и вође са терена. Знајући сву фиктивност самосталности бугарског комитета, они нису могли прихватити ни ову његову сугестију. У раду на терену апсолутно је било немогуће искључити одговорне

Војвода Чича Павле Младеновић из Јачинца (Куманово), земљорадник. Погинуо заједно са Бацетом, 3 јуна 1905, у јуначкој борби у Бељаковцу.

факторе не само у вођењу политике четничког покрета него и са чисто практичног и целисходног извођења послова.

Најзад, и ово питање је затворено првих месеца 1906 на тај начин што се Средишњи одбор одрекао и те своје претензије и задржао оне функције које је и дотле имао. Тада је, ради коорди-

нације свих потеза и одлука у четничком деловању успостављена веза између политички одговорних фактора и Средишњег одбора преко једног лица од поверења. То прво лице од поверења био је Коца. Он је у половини те године напустио Средишњи одбор због извесног принципиелног сукоба са његовим претседником.

Најзад, на овим основама је учвршћен и продужен рад до краја. Он је донео плодне резултате које наша дипломатија доцније није довољно искористила. Отуда порекло оног незадовољства које се код нас појавило после ослобођења Јужне Србије. Незадовољници су осуђивали политичаре да су 1912 године издали оправдане интересе нашег народа.

Четничка борба између нас и Бугара за освојење Македоније достигла је свој врхунац 1907 год. Она се поглавито водила на десној страни Вардара, у кланцима Бабуна између Велеса и Прилепа.

Видели смо да је Бугарска и раније своје чете добро скелетирала војницима из сталног кадра, а на чело им стављала генералштабне официре (1905 и 1906 год. Тодор Марков, Георги Кузманов и Лефтеров). Те године, пак, она је јужни део Старе Србије испунила многобројним четама које су готово искључиво формиране од војника и подофицира. На челу њиховом никад није било више официра него тада. Само у велешком крају било је те године око триста војника. Целокупна њихова снага у овом крају износила је око четири стотине бораца, док смо ми укупно имали сто двадесет четника. Бугари су тада, поглавито на садашњој територији Јужне Србије, имали двадесет седам официра. Они су по родовима и чиновима били овако претстављени: капетана: 8 пешадиских, 3 артилериска, 3 коњичка, 1 војно-судски и 1 лекар; поручника: 6 пешадиских, 2 артилериска; потпоручника: 1 пешадиски и 2 инжењерска. (André Barre — *L'esclavage blanc*, p. 280).

У бабунском чвору који везује западни са источним делом јужне Старе Србије, у кланцима Клепе и Азота, почела је 3 јула између наших и бугарских чета борба на живот и смрт. Нешто нечувено, она траје без прекида седам дана. Од грмљавине пушака и бомби одјекује сва Бабуна. Борба се чула и у Велесу и у Прилепу, водила се на дослух и очиглед турске војске. За све ово време она се није помакла са места. Кад је освануо осми дан и бугарски и наши четници били су опкољени низамским обручем. Тада се и за једне и за друге отвара борба на два фронта. Деветог дана Бугари су потучени и натерани у бекство. Невероватно али истинито: наши су имали само једног мртвог, четири рањена четника и једног рањеног сељака.

Војвода Цене Марковић родом из Јелашника (Тетово). Као коњички официр бугарске војске ступа у комитску чету. Али се разочарава. Уместо борбе за слободу комитет свирепо натура становништву бугарско име. Напушта њихову организацију и придружује се нашој. Дочекао ослобођење у коме је ревносно суделовао и био виђен у своме крају,

Ови наши успеси на терену и нарочито паша морална надмоћ у души и симпатијама становништва, надмоћ која Бугарима није могла измаћи из вида, силно су узбунили духове у Софији. Односи између Бугарске и Србије затегли су се 1907 до кидања. Бугарска је припретила ратом ако Србија не заустави полет нашег оружаног покрета.

Султан Абдул-Хамид и његови министри, који су имали ко-ранске погледе на државу и њене задатке, нису били у стању да усред слободоумне Европе и набујалих балканских држава, чији су сународници били у питању, изађу из тешкоћа четничких немира и јерменских побуна. Турска је 1908 стајала пред поделом у интересне сфере између балканских држава у Европи и Великих сила у Азији. У том критичном моменту Младотурци, да би спасли државу од распарчавања, извуку из прашине Митхад-пашин устав који је ту улогу пре тридесет и три године још једном био одиграо. Прогласом овог устава сви становници отоманског царства добијали су слободу и равноправност (хуријет). Младотурци објаве да је тим актом истовремено постигнут и циљ због кога су се чете и одметнуле у гору, па их позову да сиђу у вароши и да сарађују на увођењу и одржавању новог уставног стања.

Народности су поверовале и одазвале су се овом апелу. Окићене зеленилом, чете су се, једна по једна спуштале у своје најближе вароши. Њих су најсвечаније дочекивали и власти и грађани — муслимани и православни. То је била на изглед једна невероватна општа радост дојучерашњих курјака и јагањаца.

На жалост, наде које су се у хуријет полагале нису дуго трајале. »Курјак длаку мења али ћуд не«. Муслиманска маса није могла да преко ноћ промени погледе које је ислам вековима утврђивао у њеној свести о положају и улози раје у држави и друштву. Није прошло ни годину дана и хришћани су већ били потпуно разочарани у правичност и слободу Младотурака. Прогласом устава они су изиграли не само Велике силе него и своје хришћанске поданике. Младотурци су почели гонити хришћане горе но Старотурци. Само су то они чинили на рафиниранији начин, комбинованим средствима европског парламентаризма и азиског деспотизма. И због тога, као умешнији, били су опаснији.

Нећемо да говоримо о неподношљивим административним злоупотребима. О неискрености младотурских слобода и о њиховом верском фанатизму најбоље говоре убиства хришћанских првака. Да би у погледу на рају повратили старо стање требало је обезглавити хришћане. Муслимани уопште нису могли поднети да хри-

шћанин као грађанин полаже и брани своја уставна права. Једнакост и претензије хришћана на њу муслиман је осећао као убод оштрим ножем; вилице му се инстинктивно грчиле од гнева а рука сама спуштала на ханџар или револвер. Они су хтели да сву ту

Војвода Пејко Нагорички, један од лично најхрабријих и најодушевљенијих четника из првих дана четовања.

еманциповану некадашњу рају очисте из своје средине. Стога су војводама постављали заседе и паковали велеиздајничке кривице. Онај ко је избегао убиство одлазио је у затвор. Од ове макиавелистичке политике Младотурака пали су као жртве и наше вој-

воде Мицко Крстић и Глигор Соколовић, а Јован Бабунски је, поред осталих, осуђен на десет година робије. Поједине пределе преплавиле су турске разбојничке чете. Ниједног од турских насилника и зликоваца суд није узео на одговор. Положај хришћана се много више погоршао но за време Абдул-Хамидовог режима.

Планине се понова испунише четама.

Обнови се старо стање. Српске и бугарске чете тукле су се 1910 и између себе и са турском војском као и пре хуријета.

Интегритет Турске могао се осигурати и нови режим опстати само тако ако би се рапчистило са четничком анархијом. Турска поче нагло да се оружја. Очигледно, она се спрема да четничку акцију угуши на самом врелу. Усамљена, Бугарска се тада нашла као кобац пред орлушином. То једно. Друго, њен план да преко једне аутономије осигура себи готово целу европску Турску пао је исто тако као олово у воду. Док пре нашег четничког покрета није Србију ни припуштала у тзв. маћедонско питање, сад ју је сама потражила и нашла. Почетком 1912 године српско-бугарски савез је био готов, а преко лета исте године и војна конвенција.

Четници су и у ратовима за ослобођење учинили нашој војсци неоцењиве услуге. Они се нису задовољавали само улогом њене авангарде која оперише у сфери непријатеља. Својим смелим иступањем или ноћним упадима они су непријатељу угрожавали бокове а често и позадину и тиме изазивали у његовим редовима забуну и растројство. Овим бравурама у којима се живот стављао на коцку они су у многоме олакшали тактичке потезе нашој редовној војсци. Нарочито су несравњене њихове услуге у светском рату. Памтиће се њихова јуначка одбрана Београда. На солунском фронту особито су се својом непоколебљивошћу истакли одреди војводе Јована Бабунског и војводе Вука (Војина Поповића). Војвода Пећанац, пак, пребацио се аеропланом у Топлицу да стане на чело устанка који је тамо спонтано избио против Бугара.

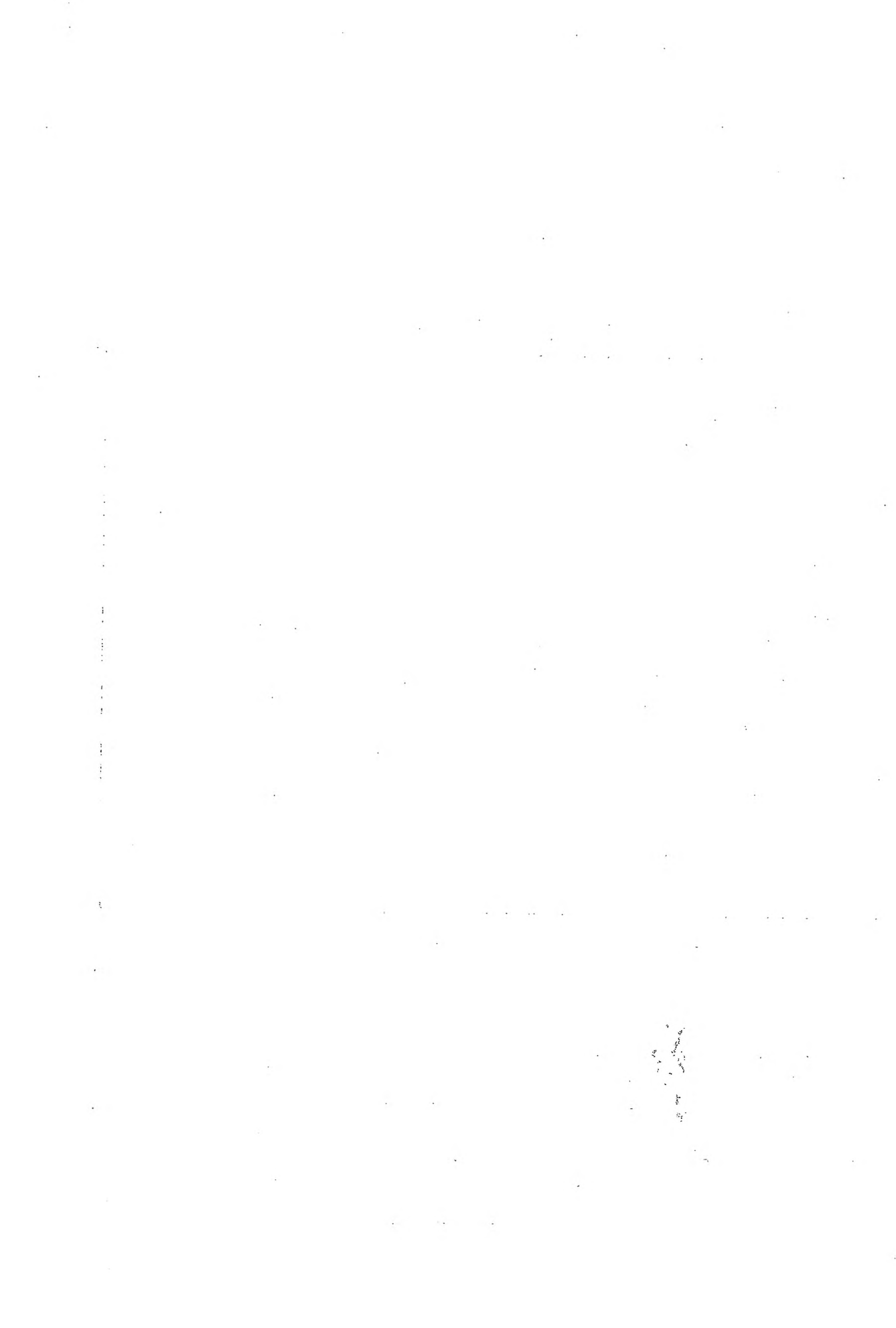
Велики ратни успеси оставили су мало у мраку дело четника. Међутим, и њихов прилог у ратовима а још више онај у њиховој самосталној акцији пре њих јесте од великога значаја у тековинама нашег оружаног народа. Кад се тај прилог упореди у сразмери, видеће се да ничији није већи. Нарочито са оним моралним нико се не може мерити. У активу четничког дела несумњиво можемо ставити подизање клонулог духа у нашем народу да на Балкану заузме своје место које су му одредиле прошлост и историја. Затим у његову активу иде и то што је раскрчио терен да се у маћедонско питање умета и Србија као равноправни фактор. Успесима својим.

у Маћедонији он је приморао Бугарску на споразум са Србијом. Што дипломатија није искористила све стечене позиције није његова кривица. Најзад, у његову заслугу иде и сређивање прилика после ратова. Он је за то створио моралну основу: народ је у његовој незаинтересованој акцији под Турцима увидео ко је искрени заточник његове слободе, а после ослобођења, ратовима створено стање, прихватио као своје. При томе он је сâм с оружјем у руци учествовао да се оно учврсти.

Група војвода и неких виђених четника сликаних заједно за време хуријета кад су сишли са планина и признали ново — уставно — стање у Турској.

Све ове заслуге четничког покрета остале су у тами и зато што су четници, унапред, решени на смрт, у темеље отаџбине стављали своје кости. Они, пак, малобројни које судбина није хтела изједначити са њиховим друговима, борећи се за насушни хлеб, остали су и сами у мраку. Ипак у њиховим срцима нема горчине. Ко унапред даје живот не бори се за таштину славе. Ако њихов пример и морал није потребан друштву, њима је још мање потребан пример и морал које данашње друштво често тако несимпатично испољава,

4) РАТ 1912 ГОДИНЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ

од дивиз. ђенерала МИЛАНА ЈЕЧМЕНИЋА, почасног ађутанта Њ. В. Краља

Као год што је данас Београд престоница Југославије, тако је исто, од почетка стварања српске државе у средњем веку, Скопље било престоница Јужне Србије и других покрајина јужнога дела Балканског Полуострва, под највећим владарем тога доба царем Душаном.

Основано у VI веку — године 535 — Скопље је убрзо постало центар на Балканском Полуострву.

Значај и лепота Скопља запажени су још од првих времена и један писац историчар овако се о њему изражава:

»Много сам путовао и видео многе лепе градове и с благословом божјим био сам усхићен, али ниједан од њих није ме толико зачудио и усхитио као рајски град Скопље, кроз који Вардар тече«.

Оснивалац династије Немањића, — из које је и цар Душан — Стеван Немања, рашки жупан, први је уредио већу независну српску државу у XII веку. Његовом сину светом Сави наша држава дугује највећу благодарност, што је учврстио хришћанску веру у нашем народу. Прошле године наш је народ у знак пијетета и благодарности прославио 700-годишњицу светог Саве.

Држава Стевана Немање све се више развијала под управом његових наследника, нарочито за време владе краља Милутина (1281—1321) и цара Душана, познатог под именом Душана Силног (1331—1355).

Цар Душан успео је да створи највећу српску државу.

Његови успеси и освајања ширили су се на све стране, како у Јужној Србији, тако и у Албанији, Епиру и Тесалији. Душанова царевина била је прва сила на Балкану.

Када је био на врхунцу моћи, цар Душан се крунисао у Скопљу на најсвечанији начин на Ускрс 16/29 априла 1346 године за цара »Србљем и Грком«, и његова жена Јелена (рођена сестра бугарског владара Александра) за царицу. Српска држава и Скопље били су тада на врхунцу своје моћи, величине и сјаја. Довољно је бацити само један поглед на познату историску слику: »Крунисање цара Душана« — која је јако распрострањена у нашем народу — па да се види сав сјај, моћ и величина Душанове царевине.

Српску пећку архиепископију године 1346 цар Душан подиже на степен патријаршије и одваја потпуно српску цркву у независну. Године 1349 он даје и свој чувени Законик (познат под именом: Душанов законик), који је преведен и на многе стране језике.

Личност цара Душана долази међу најмаркантније српске владаре у историји српског народа. Он је био особито способан владар и имао гвоздену руку, што је необично потребно било у почетку стварања велике државе. Његов чувени Законик познат је по строгости и праведности.

Владавине свих владара из лозе Немањића — почев са Стеваном Немањом и завршив се са царем Душаном — обележене су великим њиховим пожртвовањем и енергичним радом за ослобођење и уједињење свих словенских племена у једну велику националну државу.

Њихова прегнућа и акције давали су утисак велике стабилности и свести да се ради за далеку будућност. Хришћанство су ширили и штитили као државну веру својих земаља.

Очигледни докази њиховог несебичног и пожртвованог рада на стварању велике словенске националне државе и на утврђивању вере јесу њихове необичне лепе и солидне задужбине. Манастири и цркве из доба Немањића и цара Душана показују највећи степен уметничке културе нашега народа из првих времена стварања самосталне државе.

Међу најзначајнијим истичу се: манастир Хиландар и Студеница (задужбине Стевана Немање); Високи Дечани (задужбина Стевана Дечанског); Грачаница на Косову (задужбина кнеза Лазара); Пећка патријаршија — која претставља пантеон српских архиепископа и патријараха; манастир св. Наум, на јужној обали Охридског Језера (подигнут још 905 године у доба примања хришћанства — наш најстарији црквени и национални споменик); манастир св. Јована Бигорског, близу Дебра; у тешко пролазној клисури Треске налазе се манастири: св. Николе, Матка (св. Богородице), св. Петар и св. Андреј задужбина краља Вукашина; манастир Старо Нагоричински, св. Пантелеј (задужбина краља Милутина). Већина ових манастира сачувани су и данас и чувени су са лепим фрескама у својој унутрашњости. Сви они својом архитектонском лепотом и данас задивљују савременике а нарочито стране туристе, који долазе са свих страна света, да им се диве и да на основу њих стекну појам о нашој старој слави и величини.

Сликари, уметници, писци и многобројни туристи често часовима стоје пред неким фрескама — којих има у свима нашим манастирима — и диве им се, чудећи се, како је култура у нас, пре пет-шест векова била на тако високом ступњу.

На жалост, у времену најкориснијег стварања и највеће моћи цар Душан умире изненада 20 децембра 1355 г. Његова прерана смрт зауставља даљи напредак државе, и везе, још чврсто неповезаних покрајина, почеше да попуштају.

Клице распадања почеле су да се јављају одмах после Душанове смрти. За владе његовог сина Уроша, развиле су се сепаратистичке тежње старешина. Један од њих, Вукашин Мрњачевић, који је завладао једним делом Македоније, прогласио се у Прилепу за краља (1366); други су се угледали на његов пример, тако да је младом владоцу Урошу остао само један мали део царевине његовог оца.

Војвода Радомир Пућник, начелник штаба Врховне команде.

Међутим Турци су већ били прешли у Европу и почели су претити јужним областима српске царевине. Краљ Вукашин и његов брат Угљеша, управник драмске области, спремили су се за отпор. Турска и српска војска сукобиле су се, 26 септембра 1371, на обали Марице. У тој битци погинули су и краљ Вукашин и

његов брат. Турци су однели победу и освојили Јужну Србију. У децембру исте године умро је и цар Урош, без порода. Једини од кнезова, који је остао веран Душановом сину, Лазар Хребељановић — кнез Лазар, наследио је један део његове царевине. Али краљевска круна прешла је са Рашке на Босну, као најјачу од свих тадањих српских области. Босански бан, Твртко I, крунисао се за краља на гробу св. Саве, у манастиру Милешеву, и прогласио своју државу за српску краљевину. Кнез Лазар и краљ Твртко одупирали су се Турцима, који су продирали даље на север. Они су их, 1387 г., потукли, али две године доцније, султан Мурат I скупио је велику војску, пошао је против Лазара и улогорио се на Косову Пољу. У великој битци, познатој у целој свету под именом Косовске битке, која се одиграла 15 јуна 1389, погинула су оба владоца — и турски султан Мурат и српски кнез Лазар, али је победа остала на страни Турака.

После Косовске битке било је још извесно време српских држава, под протекторатом Турске, али то није трајало дуго. Турци 1459 године заузеше Србију и претворише је у пашалук. Иста судбина постигла је ускоро и Босну, која је покорена 1463 године. За њом је, 1482 г., пала Херцеговина. Последња српска област, Зета, изгубила је независност 1499 године.

Тако су крајем XV века све српске државе потпале под власт Турака.

Настадоше тада мутни и жалосни дани историје нашега народа.

Ропство је увек тешко, а нарочито народу који је имао своју независност и слободу. Турци у то доба беху још сирови и необуздани и наш народ трпљаше много. У ропству српски народ осети шта је био и шта је имао. Под притиском национално осећање не изгуби се, но поче јачати и кристализовати се све јаче и јаче. Цркве, са свештеницима и калуђерима, ублажавале су тугу и бол, одржавале и будиле национална осећања и потсећале народ на златна времена, када су имали своје владаре, своје патријархе, владике.

Исто тако будили су и одржавали национално осећање и видни трагови српске просвете и културе из српског живота — манастири, које су зидали владари из лозе Немањића.

Народна традиција и песме гуслара везане за српске владаре и друге велике људе — јунаке — у српском народу, певале су и приповедале много о српским јунацима, о Душану, Милошу и Марку, одржавајући и јачајући дух у народу.

Не могући даље подносити ропство, пећки патријарх Арсеније III Чарнојевић прешао је 1690 год. са знатним бројем српских породица преко Саве и Дунава, где се доцније формирала српска Војводина.

После овога настаје мучно и тешко стање код Срба, због освете Турака. Нешто доцније пада и коначно укидање Пећке патријаршије — 1766 године, што је поразило цео српски народ, а нарочито становништво Скопске области.

Међутим, баш те тешке прилике за хришћане у ропству, одржавале су и све више будиле осећање српског народа и чежњу за слободом.

Најзад, прва луча слободе запали се у Шумадији 1804 године, у селу Орашцу, под вођством војводе Карађорђа, прадеде нашег данашњег Краља.

Војвода Стејан Стејановић, командант II српске армије.

Устанак беше тежак; борбе дуге и кржаве. Биле су то очајничке борбе нејаког с моћним, борба роба са својим господаром. И роб је победио господара и извојевао слободу.

Српска држава — која је под ударцима турским пала у ропство још у XV веку, — васкрсава у почетку XIX века. Она је истина

остала у зависности од султана, али већ добила своју потпуну унутрашњу управу и свога наследнога кнеза. И ако је правно била само подвлашћена покрајина, она је стварно била много више. Србија је тада — 1834 год. — имала 2.300 села са 668.582 становника; она је располагала са 12.000 обучених војника, имала је већ поред знатних уштеда у новцу, своју цркву, финансије, судство и полицију и почела је оснивати школе, штампарије и листове. То су били основни услови за њен напредак и ојачање. Она је уствари имала само да сачека своје време па да се ослободи турских посада које су остале у њеним градовима, и да поврати своју потпуну независност и своје некадање границе.

На појачање и оживљавање наде за ослобођење Скопља и Јужне Србије, као и у целом српству, код свих балканских хришћана нарочито утичу устанци у Шумадији 1804 и 1805 године и борбе до 1834 године.

Извојевана слободна Србија, прва жижа југословенске државе, под неумрлим вождом Карађорђем, будила је наде српског становништва у овим областима. На Србију Карађорђа и Милоша, гледало је становништво Скопља и Јужне Србије као на своје родитеље и од њих очекивало слободу.

За Србијом и Грчка 1825 својим устанком доби слободу, те смо у то доба на Балкану имали три слободне државе: Србију, Црну Гору и Грчку.

Ослобођена Србија постепено се јачала и снажила стварањем војске, прво народне, а потом стајаће.

Успешним радом Србија 1 априла 1867 г. доби од Турака и градове: Београд, Шабац и Смедерево у којима су још били Турци. То беше велика добит, а још већа радост, када и последње турске посаде одоше из Србије. Углед се Србије све више уздиже, и између владара Србије и Црне Горе већ се мењају мисли о ослобођењу своје браће у Јужној Србији и Скопљу.

Дођоше и ратови 1877—1878 г., Србије и Црне Горе, у вези са братском и великом Русијом, противу Турака.

Потчињено српство будно прати успехе српске војске у 1877—78 г. Одушевљени Срби из Скопља и околине подносе 20 јуна 1878 године молбу са педесет општинских печата српском Кнезу, ради присаједињења Србији.

Берлинским конгресом 1878 г. Србији и Црној Гори буде призната независност са повећањем територија. Бугарска такође добија слободу под врховном влашћу султановом.

После овога положај Срба у Јужној Србији постаје нарочито тежак. Турска државна власт је према Србима, од свих потчињених јој народа, била највише непријатељски расположена, јер су се Срби државотворно, дакле национално, највише истицали и у борби за самоодржањем и за ослобођењем од Турака, развијајући највеће енергије.

Већи притисак на Србе у Јужној Србији напротив чини, да они све више упиру поглед на Србију и очекују од ње спас и слободу.

Србија, као слободна кнежевина од 1878 г. радила је на своме јачању и 22 фебруара 1882 г. прогласила се — по одобрењу великих европских сила — за Краљевину.

Њен углед у очима неослобођене браће у Јужној Србији још више је порастао и њихове се наде још више појачаваху за што скорије ослобођење.

Војвода Живојин Мишић, помоћник начелника штаба Врховне команде.

Јачање Краљевине Србије, у први мах, ишло је слабијим темпом, али доласком на српски престо Краља Петра I — из славне династије Карађорђевића — разви се пуним темпом на свима пољима, политичком, просветном, културном итд.

Краљ Петар I заводи широке слободе у Србији. Његова владавина је обележена смиривањем прилика у Србији и прибирањем

свих народних снага за велико дело ослобођења и уједињења. Као југословенски Краљ био је поздрављен у Бечу, при поласку за Србију, да заузме престо својих предака. На прослави стогодишњице ослобођења и Његовог крунисања 8|21 септембра 1904 г. у Београду, било се окупило све југословенство из свих крајева Балканског Полуострва. У Београду се тада изводи братимљење српско-хрватско и српско и бугарско.

Свесни националне слободе, Срби у Србији припремају се за нова дела, за ослобођење своје неослобођене браће. Пробуђена омладина у неослобођеним крајевима стоји у вези са културно-просветним и националним друштвима у Србији.

Народ ван граница Србије упирао је своје очи и гајио неизмерну веру према чудесној слободи и неупоредивој демократији Србије.

Нарочито интензиван рад беше на дизању духа и стварању веза са Јужном Србијом. Срби из ослобођене Србије нису престали да мисле на тужно Косово Поље и његов повраћај. Многи официри и војници, као и друга лица прелажаху скривено у Јужну Србију ради заштите нашег живља са оружјем у руци, а ојачавајући на тај начин самопоуздање српског живља под Турском.

Рад на јачању националне мисли у Јужној Србији, Босни, Херцеговини, Далмацији, Срему, Банату и Бачкој интензивно се развија. Слободна Србија шаље своје емисаре, учитеље и друге виђене људе у ове покрајине и хвата везе са првацима тамошњег живља, Србима, Хрватима и Словенцима. Настојава да се отварају школе у још неослобођеним крајевима, да им се дозволи слободно писмо и излив народне душе преко народних песама. Образује конзуларна тела за чвршћу везу својих елемената. Виђене личности у још неослобођеним крајевима образују школска удружења, покрећу листове и литерарне гласнике у којима доказују своју народност и неодољиву жељу за слободом. Оснивају се национална друштва. Поред свих недаћа, Јужни Словени су очували свест о сродству и заједници. Политичке невоље, кроз које су пролазили, одржавале су, у првом реду, ову свест.

Оваквим радом Србија постаје Пијемонт своје неослобођене браће Срба, Хрвата и Словенаца и очи свију њих беху у њу упрте.

Овако свесно и нагло развијање југословенске мисли задавало је велике бриге Бечу и Пешти и навукло мржњу Аустроугарске монархије. Све се предузимало да се ова мисао ослаби и разбије.

Године 1908 Аустроугарска изврши анексију Босне и Херцеговине и изазва противу себе већину европских сила, али до рата не дође због непотпуне спреме, а на наш протест, две велике европске силе (пријатељски према нама расположене) рекоше нам у поверењу: »није сада време рата, него се спремајте добро, па кад дође време«.

Србија, под горњим обећањем, продужи најинтензивније своју спремину у свима правцима, а нарочито војничком. Обрати се нарочита пажња на дух војника и наставу; војска доби нову брзометну

пушку, а магацини се пуњаху сваковрсном преко потребном војничком спремом.

Аустроугарска посматраше са зебњом ово и ствараше у својој земљи разне измишљене афере против наших људи (велеиздајнички процес у Загребу, Фријунгов у Бечу), али се само обрука пред Европом и још више уздиже Србију, као Пијемонт свих јужних Словена.

Генерал Вожа Јанковић, командант III српске армије.

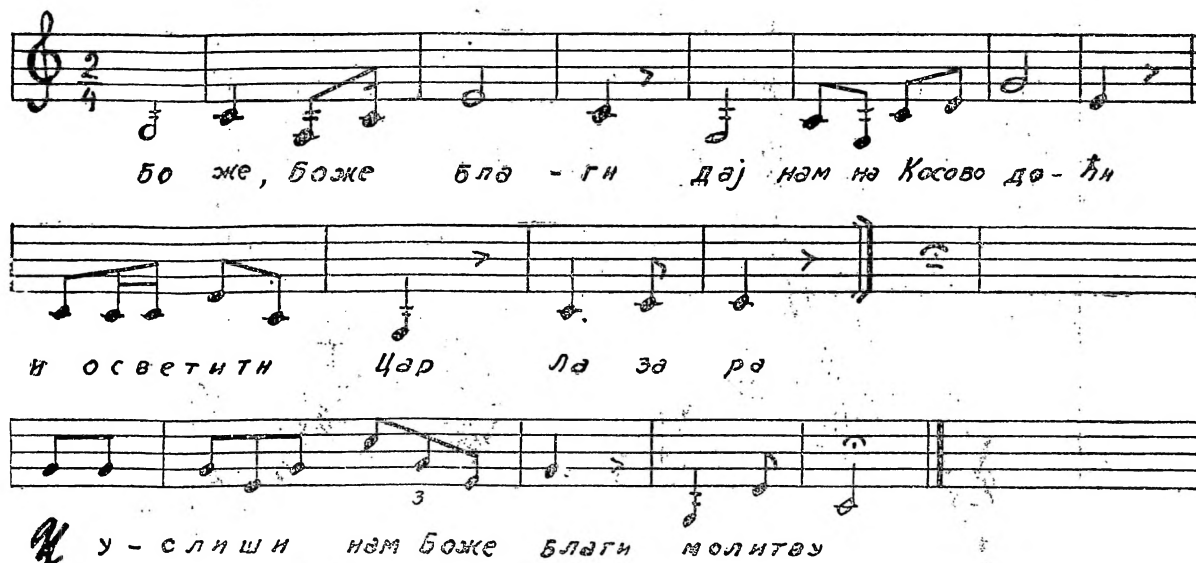
Код становништва Скопске области, живело је сазнање о Косову равну: »да кости косовских јунака стоје на гомилама и чекају да их нове генерације народне крвљу својом омију, па да се поврати слобода српска, и да се Турци врате у Шам и Шериф«.

Због овог веровања, Јужна Србија са љубављу и поносом гледа на Србију уздајући се да ће њена војска бити та, која ће Косово осветити и донети јој слободу. И по црквама и манастирима упућује Богу топле молитве, да јој молбе испуни.

Краљ Петар I је добро знао да је за ослобођење подјармљене браће потребно да Србија има снажну и добро опремљену војну силу. И поред његовог настојавања на унапређењу Србије уопште, посебну и нарочиту пажњу обраћа на спремност војске. Ондашњи Престолонаследник, Краљевић Александар, стаје као инспектор на чело целокупне српске војске, обилази гарнизоне, присуствује вежбама, лично надгледа набавке ратног материјала, присуствује седницама посвећеним за одбрану земље, разговара са официрима и војницима, уноси свуда поверење, дух и морал. Настојава свим силама да опрема војске буде најмодернија, настава потпуна и практична, а дух и дисциплина на достојној висини за задатке, који су се већ опртавали на политичком хоризонту Балкана.

По касарнама официри раде неуморно, са пуно преданости, љубави и воље, на подизању наставе, војничког духа, за велика дела ослобођења браће испод туђег јарма.

Један од многобројних примера оваквог патриотског рада у српској војсци, показује неразлучиву духовну везу Срба из ослобођене Србије са потлаченом браћом испод турског јарма. У свакој јединици у војсци од увек врши се јутарња и вечерња молитва, у присуству старешина. Трубачи том приликом свирају нарочити трубни знак за који су сами војници спонтано, по свим јединицама, испевали овај текст:

На овакав начин одгајиване су и напајане многе генерације српске војске, које су пролазиле кроз касарне и отслуживале свој рок. Све су оне носиле својим кућама љубав за ослобођење неослобођене браће и за освету Косова и нападали тиме своју млађу браћу и децу.

Позната патриотска песма Универзитетског певачког друштва
»Обилић«:

»Хеј трубачу, с бојне Дрине
Нек затруби збор
Нек одјекне Шар планина
Ловћен Дурмитор, итд.

говори најбоље о духовној спреми за уједињење и наше омладине и свега народа.

Србија и Црна Гора прве су повеле разговоре о принципу »Балкан балканским народима« и споразум о томе потписале 28 јануара 1904 године. 30 марта 1904 године направљен је сличан споразум и са Бугарском.

Из свега овога види се, да је идеја за ослобођењем подјармљене браће и уједињењем била потпуно сазрела, а с друге стране, да се баш због овога појављује јача узнемиреност и бојазност Аустроугарске монархије и њена тенденција да се у догађаје умеша пре него што се идеја за ослобођење пусти у акцију.

Рад на споразуму продужен је нормално, док најзад, уз настојавање братске Русије, Краљ Петар I утврђује са Бугарском споразум за заједничку акцију противу Турске. Овај споразум потписат је 29 фебруара 1912 године, а одмах за њим и Војна конвенција 19 јуна исте године.

Одмах затим ствара се савез балканских држава: Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе за заједничку борбу противу Турске, са циљем да се Балкан ослободи и остане балканским народима.

Код све четири слободне балканске државице врше се припреме у тајности у пролеће и лето 1912 године.

6 септембра савезници предају у Цариграду колективну ноту о завођењу нове административне поделе у европској Турској са посебним аутономијама. Турски државници нису схватили опасност, и како је стање у унутрашњости Турске било јако уздрмано, очекивали су и уздали се у Европу, да ће она спречити рат на Балкану. Руководи се оваквим закључком, Порта одбија испуњење захтева у овој ноти.

Савезници објављују општу мобилизацију 17 септембра 1912 године. Србија и Бугарска објављују рат Турској 4 октобра, Грчка 5 октобра, а Црна Гора 6 октобра, ма да је операције отпочела још 25 септембра.

Најзад и Турска објављује рат савезницима.

Објавом мобилизације наступа права радост у Србији и Јужној Србији. Престају све политичке трзавице и наступа општа једнодушност. Рат је популаран за ослобођење своје неослобођене браће у Јужној Србији и освету Косова. У полету се манифестује дух предака, израз националног бола за неослобођеном браћом и жеља да се освети Косово.

Мобилизација се изводи са највећом брзином и у савршеном реду. Позвани обвезници одлазе певајући од својих кућа и долазе на своја мобилизацијска места,

Концентрација врши се са највећом тачношћу и завршава тачно у минут, како је то раније предвидео Главни Ђенералштаб, под својим начелником војводом Путником.

О овој концентрацији један војни писац у то време писао је овако:

»Стотине хиљада људи, као јаке бујице, поврвеле су са севера на југ. Одлазили су пукови за пуковима. Њихов ратни марш имао је сву свечаност великих идеја, које скупе једну душу, народ, расу. Без много речи, и без много праске, с мало зеленила на шајкачи, и где-где са по којим цветом, оде сав народ. Никад у нашој земљи није било толико тишине и толико свести, и нешто колосално прошло је кроз наше душе. Ако је истина да преци остављају један део своје душе у нашим душама, онда су ових дана проговориле у нама стотине поколења од Косова до Бирчанина Илије и до последњих Јаворских јунака из 1878 године. Њихов је живот био борба с Турцима и хришћанско страдање без краја. И то велико, и то колосално што прође кроз наше душе, чини историју нашу, и она је проговорила у нама језиком велике живе традиције«.

5 октобра 1912 године увече, сва српска војска била је концентрисана за операције према Турцима у следећем распореду:

1) *I армија* — прикупљена код Враћа под командом престолонаследника Александра, у јачини: 1 коњичке дивизије под командом кнеза Арсена (брата Краља Петра I), 3 дивизије I позива (Дунавска, Дринска и Моравска дивизија, и 2 дивизије II позива (Дунавска и Тимочка); *укупно* око 126.000 људи, од којих око 90.000 бораца са 184 топа.

2) *II армија* — прикупљена око Ђустендила под командом ђенерала Степе Степановића, у јачини: 1 српске дивизије (Тимочка дивизија I позива), и 1 бугарске дивизије; *укупно* око 60.000 људи од којих 45.000 бораца и 84 топа.

3) *III армија* — прикупљена око Куршумлије под командом ђенерала Боже Јанковића, у јачини: 1 дивизије I позива (Шумадиска дивизија I позива), 2 дивизије II позива (Моравска и Дринска дивизија II позива), и 2 бригаде; *укупно* око 70.000 људи од којих 50.000 бораца са 94 топа.

4) *Ибарска војска*, прикупљена код Рашке под командом ђенерала Михаила Живковића, у јачини: 1 дивизије II позива (Шумадиска дивизија II позива) и 1 пешадиског пука I позива; *у укупној* јачини око 22.000 људи, од којих око 17.000 бораца са 30 топова.

5) *Јаворска бригада* — прикупљена на Јавору, под командом пуковника Миливоја Анђелковића у укупној јачини око 12.000 људи, од којих око 8.000 бораца и 18 топова.

У духу опште замисли српског ђенералштаба имала је I армија да надире преко Куманова са циљем да избори победу над непријатељем, а II и III армија да јој садејствују, и то II армија преко Страцина и Овчег Поља, а III армија преко Приштине—Косова Поља и Скопске Црне Горе. Ибарска војска и Јаворска бригада имале су да дејствују у својим правцима — ради ослобођења Старе Рашке и Санцака и сједињења са братском црногорском војском,

Турски операциски план био је: потући I српску — најважнију и најјачу армију и одбацити је у теснац Мораве, северно од Врања, тући II — српско-бугарску армију, потом III српску армију па наступати или ка Нишу, или ка Софији, да би се приморали Бугари да се повуку са Маричког војишта.

За овако велики задатак турска армија (Вардарска) није била способна.

пуковник Александар Глишић, командант 7 пешад. пука Краља Петра I, славно пао на Нагоричину 10 октобра 1912 год.

I српска армија прешла је границу 7 октобра 1912 године и три дивизије I позива и коњичком дивизијом у првој линији, две дивизије у другој линији. Одбацив турске истакнуте деа границе, I армија продужила је наступање и 9 октобра у

вече својим предњим деловима избила на линију: северно од Куманова—Ваксинце—Табановце—Четирце—Карабичански висови — Никуљански вис — Попова Крушка—Поповац—Младонагоричански камењари—Сртевица—Орловац (ова тачка на левој обали Пчиње).

На овој линији истакнута је, на левом крилу, Дунавска дивизија I позива.

10 октобра пре подне стигао је V корпус (Кара Сандов) и напао је лево крило Дунавске дивизије I позива, а нешто доцније и VI корпус (Цавидов), напустивши у борном кретању косе јужно и северно од Зебрњака и напавши центар и десно крило Дунавске дивизије I позива. У овом времену VII корпус је на положајима северно од Куманова — Скопска редифска дивизија на почивалу (југозападно од Зебрњака) и Црном Пољу северно од старе касарне, а 19 низамска дивизија на северној ивици Равне Косе северно од Бедиња и с. Режановца, између друма за Врање и подножја («падишта») Скопске Црне Горе.

Око 12 часова кренут је у насилно извиђање у правцу делова Моравске дивизије I позива код Г. Коњара један пук из VII корпуса, а око 15 часова цео корпус — на фронт исте дивизије.

Отпочео је бој пре подне на левом крилу на фронту Дунавске I, а по подне и на десном — на фронту Моравске I позива.

Далеко надмоћнији V и VI корпус не успевају да сломе непотпуно уведено у бој Дунавску дивизију и делове коњичке дивизије, јер су се ови лавовски борили, не жалећи жртава; VII корпус задржава Моравска (ојачана деловима Тимочке II позива) и дубоко у ноћ 10/11 октобра грме топови на Нагоричанима.

Један батаљон из Битољске редифске дивизије обузима паника у сумраку. Паника се преноси и на делове Скопске редифске дивизије.

11 октобра Турци покушавају да по заповести Зеки-Паше продуже напад, али су услови за напад неповољни — није било свежих снага, а I српска армија и сама прелази у напад, према наређењу њеног команданта Наследника престола.

У бујном налету Дринска дивизија на правцу Ланиште (Карабичански вис) — с. Пројевце узме VI корпусу Зебрњак, пробивши фронт — раздвојивши скопску групу од овчеполске. До мрака осваја Моравска дивизија Куманово, (а Тимочка II позива избија у висини с. Лопата); Дунавска дивизија I и II позива одбацује V корпус и делове VI корпуса и избија на Пчињу.

На целом фронту битке Турци у крајњем переду отступају...

Велика битка на Куманову завршена је великим успехом српског оружја. Најкрвавија је била на Нагоричанима, у крају где је некада одмарао своју војску Стеван Дечански у походу на Велбужд; где се одмарао са својим »Србљем« из призренског краја, Тетова и Полога патријарх Арсеније Чарнојевић, на тешком своме путу у »горње крајеве«.

Губици I армије у Кумановској битци били су веома велики, а нарочито у официрима (како активним тако и резервним) и подофицирима,

Губици турске војске нису се могли ни приближно оценити и остали су непознати до данас. Једно је сигурно, да су знатно већи од наших и у мртвим и у рањеним, а број заробљеника премаша 2.000. Плен је био: 61 топ (од 150) колико је увела у битку Вардарска турска армија, 7 митраљеза, знатне количине муниције.

Разбијени на Куманову, Турци нису ни бранили Скопље, већ су се повукли преко Велеса ка Прилепу.

Победом на Куманову отворена је српској војсци капија царског Скопља.

Победоносна српска I армија, на челу са командантом Наследником престола Александром, ушла је у царско Скопље 13 октобра и донела слободу неослобођеној својој браћи.

Не зна се где је била већа радост због ослобођења царскога Скопља: да ли у самом Скопљу и Јужној Србији, или у Београду и по свим центрима Србије. Нови Сад, Сарајево, Загреб и Љубљана осетили су исту радост, и у дубини својих душа мислили на своје ослобођење и уједињење са својом ослобођеном браћом.

Победом III армије на граничном фронту северно од Приштине отворен је пут ка историском Косову, Урошевцу, царском Призрену, Јадранском Мору. Омогућено је садејство III армије са I — преко Скопске Црне Горе кроз Качаник. Трупe ове армије избиле су на Косово а доцније и на Јадранско Море.

Победом Ибарске војске ослобођена је колевка старе државе и дошло се у везу са црногорском војском.

Победом Јаворске бригаде ослобођен је западни део Санџака и Аустро-Мађарима пресечен је пут у Рас; везала се Србија са Црном Гором.

Победа на Куманову највећа је у нашој историји до краја 1912 године; прва велика победа обновљене Србије после низа ситних успеха у рату Кнежевине Србије 1876—1878, када милиција није могла да дâ оно што се од ње очекивало.

Велико поколење »за пјесму створено« — оправдало је све наде, сва очекивања. Наша нова историја почела је на Кумановском бојишту.

Косово је било освећено. На Косову смо 1389 године изгубили на сабљи царство, а повратили смо га на Куманову 1912 године. Народ је у одушевљењу певао:

»За Косово« — »Куманово«.

Кумановску је битку добио наш народ — наша војска, под командом Наследника престола Краљевића Александра. Он је осветио Косово, ослободио Јужну Србију са царским Скопљем, те отуда Његова огромна и неизмерна љубав за њу.

Разбијена турска војска на Куманову, напуштајући Скопље, Велес, хитно се повлачила и прикупљала на Присату и Плетвару, а доцније на Бакарном Гумну (код Аљинаца), али под ударцима наше војске повукла се на Битољ и посела положаје око Битоља.

У четвородневној битци код Битоља од 3—6 новембра турска је војска дотучена и одбачена, и командант I армије, Наследник престола, ушао је први у Битољ 6 новембра 1912 године у 9 часова.

Заузећем Битоља цела је Јужна Србија ослобођена и турске војске на њој није било, осим заробљеника.

И после Кумановске победе имали смо великих победа, али је она прва, и као таква показала снагу и моћ наше војске и неустрашивост и мудрост њеног команданта Наследника престола. Млади праунук Карађорђа освети Косово и удари камен темељац епопеји ослобођења од Турака. Кумановска битка била је прво Његово крштење, које ће са малим прекидима трајати пуних седам година. Ту први пут гледа храбру смрт својих верних војника, који су се дивовски борили за »крст часни и слободу златну«. Са болом у души слуша лелек рањеника и челичи Своје нерве у праску топова и митраљеца; предосећа да ће се за уједињење Његовога народа морати још много крви пролити. Он осећа да је Његова мисија да то изврши, и свестан је величине њене, али Он осећа за то и способност, одлучност и вољу. И он је то извршио.

Проливена крв српске војске за ослобођење Јужне Србије — на Куманову, Косову, код Новог Пазара, Јавора, на Присату, Бакарном Гумну и Битољу износи у погинулим око 5400 и рањеним око 17.000. То је откуп, који је српска војска дала за ослобођење Јужне Србије испод турског ига.

Ослобођењем Јужне Србије, и њеним коначним сједињењем са слободном Краљевином Србијом, остварен је национални идеал, коме су заједнички тежили и слободна Србија и масе српскога народа у отоманској империји.

Прохујало је, као сан, двадесет пет година, од оних незаборавних дана, када су бели орлови Краљевине Србије, под командом Наследника престола, развили своја ослободилачка крила и преко Куманова и Косова донели слободу својој браћи у Јужној Србији.

У том периоду Јужна Србија је учинила гигантски прогрес у свима правцима. Један београдски лист о томе овако пише:

»Држава је пажљиво пратила и свестрано помагала овај полет слободне Јужне Србије. Кроз две и по деценије она је уложила огромне напоре и материјална средства како би се ове стваралачке тежње одржале и покрајина изједначила, у свим областима живота, са напреднијим крајевима наше државе.

Напори нису остали узалудни. Двадесет пет година после свог националног ослобођења Јужна Србија претставља, у духовном, материјалном и културном погледу, једну препорођену, рекло би се нову творевину, у којој се огледа животна способност јужносрбијанског човека и он је данас господар земље коју је вековима обрађивао. У националној економији постављене су темељне основе за рационално искоришћавање свих земаљских богатстава. Грађевински полет удвостручио је становништво многих места на Југу. Широм целе покрајине захуктале су машине стотина индустријских предузећа — фабрика, обележавајући тиме нову епоху у привредном

стварању краја. Хиљаде нових основних, средњих и стручних школа и велики број других научних, културних, просветних и социјалних установа сузбиле су, у великој мери, дотле страховиту неписменост и изазвале живо културно струјање. Саобраћај је добио хиљаде километара нових железничких линија и аутомобилских путева који су повезали и најудаљеније крајеве покрајине са саобраћајном кичмом државе. А санитетско-хигијенска служба, која у Турској готово није постојала, раширила је, кроз целу Јужну Србију, читаву мрежу установа, добро изграђених, у којима се води свестрана брига о народном здрављу.

Духовни положај Јужне Србије, у овом раздобљу, дошао је нарочито до изражаја у свим областима духовног стварања. Литература, сликарство, вајарство, драмска уметност, музика, новинарство, нашли су своје носиоце у самом јужносрбијанском човеку. Литература, сликарство и музика Јужне Србије, из овог временског периода, успели су чак и да пређу границе локалног значаја и да заузму лепо место у одговарајућим областима општег југословенског стварања. А наука која је гајена у Јужној Србији дала је достојан прилог општој југословенској науци у многим дотле нерасветљеним научним питањима.»

Јужна Србија се спрема, да у овој јубиларној години—двадесетпетогодишњици свога ослобођења—низом свечаности прослави своје ослобођење и покаже прогрес који је учинила на свима пољима. Најзначајније светковине биће на дан ослобођења Скопља 13/26 октобра откривањем споменика у Скопљу неумрлом Краљу Петру I Ослободиоцу и Витешком Краљу Александру I Ујединитељу, чије ће фигуре, постављене с обе стране моста цара Душана, претстављати симболично три најзначајнија владара за Скопље и Јужну Србију.

Овом прославом двадесетпетогодишњице ослобођења, Јужна Србија ће одати највећу захвалност и пошту огромним и мученичким жртвама Србије, преко чијих је жртава ускрсла.

Садање младе генерације нека памте увек велике жртве српске војске за ослобођење Јужне Србије и нека се заветују да ће у непоколебљивој љубави, оданости и верности према нашем љубљеном и младом Краљу Петру II радити увек за добро Краља и велике Отаџбине.

Нека је слава свима знаним и незнаним јунацима, који у рату с Турцима положише своје животе на олтар Отаџбине за ослобођење Јужне Србије и за славу и част српског оружја и тиме допринеше изграђивању данашње моћне Југославије.

Нека је вечан помен и слава Блаженопочившем Краљу Петру I Ослободиоцу!

Нека је вечан помен и слава Блаженопочившем Краљу Александру, Победнику са Куманова и Осветнику Косова!

Живео Његов дични син, Његово Величанство Краљ Петар II!

Живело Њено Величанство Краљица Марија!

Живело Његово Краљевско Височанство Кнез-Намесник Павле!

Живео цео Краљевски Дом!

